

**QAACCESSA RAAWWII DHANGAA QOPHEESSUUF
MEESHAALEE ITTIIN DHIYAATAN GODINA HORROO
GUDURUU WALLAGGAA AANAA HORROO**

BAAYISAA TOLASAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAAFFAA (MA)
GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'E MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIHAATE.**

**YUUNVERSIITII ADDIS ABABA KOOLLEJJII NAMOOMAA
QORANNOO AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOOHOGBARRUUF
FOOKLOORII.**

**2010/2018
FINFINNEE**

**QAACCESSA RAAWWII DHANGAA QOPHEESSUUFU MEESHAALEE
ITTIIN DHIYAATAN GODINA HORROO GUDURUU WALLAGGAA
AANAA HORROO**

BAAYISAA TOLASAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAAFFAA (MA) GAMISAAN
GUUTTACHUUF QOPHAA'E MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUFU FOOKLOORIITIIF DHIHAATE.**

**YUUNVERSIITII ADDIS ABABA KOOLLEJJII NAMOOMAA
QORANNOO AFAANII, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO HO-G BARRUUFU FOOKLOORII.**

**2010/2018
FINFINNEE**

YUUNVARSIIITHI ADDIS ABABAA

DHAABBATA DIGRII DURAATIIN BOODDEE

Waraqaan qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa (MA) Afaan Orommoofi ogbarruu barsiisuun guuttachuuf Baayisaa Tolasaa : Qaaccessa sirna raawwii dhangaa qopheessuufi Meeshaalee ittiin dhihaatan Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa horroo jedhu qophaa'e Sadarkaa Yunvarsiiitiin kaa'e guutera.

Koree qormaataa

Qoraa Alaa_____mallattoo_____guyyaa_____

Qoraa keessaa_____mallattoo_____guyyaa_____

Gorsaa_____mallattoo_____guyyaa_____

Itti gaafatamaa Muummee ykn .Qindeessaa Digrii lammaffa

Axereeraa

Kaayyoon qorannoo kanaa qaaccessa raawwii dhangaa qopheessuufi meeshaalee ittiin dhihaatan Godina Horroo Guduruu Wallagga Aanaa horroo qaaccessuu. Haluma kanaan akkaataa qophii dhangaa, hariiroo dhangaan sirna waliin qabu, faayidaa dhangaan aadaa dhala namaatiif qabu, faaruwwan yeroo sirna tokkoo jedhaman askeessatti ilaaluu ta'a. Qorannoon kun yemmuu gaggeeffamu ija yaaxina Aadaafi ija yaaxina Aadaa bu'uureffate (folk cultural and Croos cultural) theory kanneen jedhamaniin ilaalame. Maalli qorannoon kun ittiin gaggeeffame mala qulqullinaa (qualitative) yoo ta'u tooftaaleen iddatteessuu qorannichaa immoo iddatteessuu akkaayyooti. Tooftaaleen funaansa ragaalee hojiirra oolan daawwannaaafi af gaaffii dha. Qorannoon kun sadarkaalee garaa garaa keessaa taruudhaan maloota garaa garaa fayyadamuudhaan namoota qorannoo kanaraatti yaada kennuu danda'an mara bira deemuun af gaaffii gaafachuudhaanfibakka sirni cidhaa, sirni shananii dubartii itti gaggeefamu daawwachuun akkasumas ayyaana masqalaarratti argamuun daawwachuun gaggeeffamee jira. Adeemsa kana hordoofuun hojiin qorannoon bira gahaman dhangaan kannen beela baasuuf nyaatamaniifi kanneen akka dabalataatti nyaataman ni jiru. Dhangaan sirna tokko keessatti barbaadamu sirna biro keessatti hin barbaadamu ta'a. Sabaaba dhiibbaa alaatiin haalli dhangoota ittiin qopheessan inni aadaa iddoo tokko tokkotti dagatamaa dhufeera. Dhangaaleen hojjetamanii yeroo dheeraaf turuu danda'an akkuma jiran warren hojjetamanii immoo yeroo gabaabaa keessatti yoo hinyaatamiin baduu danda'an jiraachuu bira ga'amera. Dhangaan kan inni qopheeffamu sirna tokko ykn ayyana tokko sababeeffachuun malee callisanii hin qopheeffaman. Dhangaan kamuu yeroo qopheeffamu dhadhaan kan biraa hin dhabamne ta'uun qorannoo kana keessatti ifa ta'era. Qorannoo kana keessatti yaada furmaataa ta'uu danda'a kan jedhame qoratichaan kaawwameera. Kunis dhangaan Ummata oromoo biratti beekamoon hedduutuu jiru haata'u malee dhangoonni kun gabaarratti bal'inaan hin argamani. kanaafuu gabaarratti mul'achuu qabu. kunis kan taasifamu qorannoo kana Aadaafi turizimii keessa kaa'uudhaan akka uummanni bal'inaan argatu gocunn ta'a. Yeroo ammaa kana qaroominaafi qaala'inaan wal qabatee dhangaaleen hedduun dagatamaa jiru kun immoo akka hin banneef xiyyeeffannoon itti kennamuu akkaqaabaatu qorannicha keessatti tuqamee jira.

Galata

Duraan dursee Waaqayyo nagaan isaa safara hin qabne naaf laatee hojii kana hojjedhee akkan xumuruuf naggaatti na'eege uumaa waan hunduumaa isa ta'e jalqabaafi xumurri isaa hin qabne Waaqayyo guddaa haagalateeffamu. Itti aansuun gorsaakoo Dr. Mulgeetaa Nagaasaa nuffe, dhadhabe otoo hin jedhiin fuula qajeelaafi tasgabbiin gorsa naa kennaniifi dogoggora hedduurraa waan nasirreessaa turaniif guddaa galatoofachuun barbaada.

Itti aansuun haadha koo aadde Kuulii Asaffaa hojii kana akkan fiixaan baasuuf gargaarsa yaadaa fi gargaarsa hin safaramne naataasifteef hedduun galateeffadha. Akkasumas obboleeyyan koo kanaan waliin dhaladhe hundaa keessumaayyuu Obbo Fiqaaduu Tolasaafi obbo Dajanee Tolasaa deeggarsa yaadaarratti dabalee deeggarsa maallaqaafi meeshaa barreeffamaatiin waan nabukkee dhaabbataniif galatoomfachuun barbaada.

Qoraannoo kana yeroon gaggeessu maanguddoota, Namoota, hiriyyoota hojii dhuunfaa isaanii dhiisanii odeeffannoo naaf kennuudhaan akka qorannoon kun milkoomuuf gumaacha naaf taasisan mara galata guddaa dhiyeessuun barbaada.

Yuunvarsitiin Addis Abebaa bakka qorannoon kun itti dhiyaateefi lafan waggaa afuriif itti baredhe ta'uurra darbee waan hundumaan na gargaaraa waan tureef akka dhuunfaattillee ta'uudhaa baate akka dhaabbataatti galata guddaa galchuufiin barbaada.

Jiibsoo

Aannannoo-	gosa hiddaa irreeffannaaf oolu
Aanquu-	ija mukaa qorichummaaf oolu
Abbayyii-	gosa mukaa irreeffannaaf oolu
Ancootee-	gosa biqiltuu jirmi isaa nyaataaf oolu
Ateetee-	ayyana dubartootaa
Bajjii-	lafa otoo hin qotamiin ture
Bakakkaa-	balaqqeessa waaqarraa bu'u
Boojitoo -	meeshaa mukarraa soofamee ittoo ittiin sochoosuuf oolu
Buchuma-	meeshaa biqiltuu irraa tolfamu kan mana keessatti shiroo, barbarreefi kkf itti naqatan
Buqqurii-	gsa dhugaatii kan geeshoo malee hojjetamu
Buudaa-	meeshaa gaanfarraa tolfamu kan haraqeen ittin dhugamu
Cirrii-	gosa sinbiraa horiiraa silmii funaantu
Cubbuxoo-	nyaata daa'immanii xaafii diimaarraa tolfamu
Dabballee-	sirna Gadaa keessatti jalqabarra kan jiru
Dagaanii-	jallataa
Foollee –	sirna gadaa keessatti sadarkaa dargagummaarraa kan jiru
Gaani –	meeshaa supheerraa tolfamu kan farsoon itti naqamu
Girgirii-	kan ariifatu, sardamaa
Haphee-	kan waan tokko walitti qabsiisuuf oolu
Jaarii-	sirna yoo bakakkaan namatti bu'e kabajamu
Maasaroo-	meeshaa supheerraa tolfamu kan dhadhaan itti baqfamu
Mulluu-	gosa nyaataa midhaan dheedhii affeeluun qopheeffamu
Okolee-	meeshaa migirarraa hodhamee aannan ittiin elmamu

Qaandoo-	meeshaa biqiltuurraa tolfamu kan budenni ittiin tolfamu
Sataattee-	meeshaa supheerraa hojjetamee marqaan ittiin marqamu
Shaameta-	gosa nyataa akka ittootti gargaaru
Taaboree-	ayyana ijoollee
Talbaa-	gosa midhaan zayitaa
Ulmaa-	sirna kabaja shananii dubartootaa
Ulumaayyi-	gosa mukaa irreeffanaaf oolu
Waciitii-	meeshaa miidhagsamee supheerraa tolfamee keessatti nyaachuuf oolu
Weessoo(ro'oo)-	meeshaa supheerraa ykn buqqeerraa tolfamee aannan ittiin raafamu

Baafata

Fuula

Axereeraa	i
Galata	ii
Jiibsoo	iii
Baafata	v
Suuralee.....	x
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Seen Duubee Qorannichaa	1
1.2. Ka'umsa Qorannichaa	3
1.3. Kaayyowwan qorannichaa	4
1.3.1. KaayyooGooroo Qorannichaa	4
1.3.2. KaayyoowwanGooree Qorannichaa	4
1.4. BarbaachisummaaQorannichaa.....	4
1.5. Daangaa Qorannichaa	5
1.6. HanqinaQorannichaa.....	5
1.7. Haala qabatamaa Aanichaa	5
1.7.1. Iddoo daawwta turistii	6
1.7.2. Haala amantaa naannichaa.....	6
1.7.3. Haala fuudhaaf heerumaa Aanichh.....	7
BOQONNAA LAMA.....	9
2.1. Sakkatta'a Barruu.....	9
2.1. 1. Maalummaa Dhangaa Fi Sirnaa	9
2.1.2. Qophii Dhangaa Fi Gahee Haadholii.....	14
2.1.1. Gosoota Dhangaa.....	15
2.1.1.1. Marqaa	17
2.1.1.2. Cuukkoo.....	18
2.1.1 .3. Nyaata Qiixxaa	19
2.1.1.4. Daabboo.....	20
2.2. Faayida Dhangaaan aadaa keessatti qabu.....	20

2.2.1. Miidhaa Hanqina Nyaata aadaatiin dhufu	21
2.2.2 . Nyaata Aadaafi Kan Gabaarraa(Traditional and Market Foods).....	23
2.2.3. Meeshaalee Dhangaan Ittiin Dhiyaataniifi qophaa'an.....	24
2.2.4. Sirnootaafi Ayyaanota	25
2.2.5. Sakkatta'a Barruu Wal-Fakkii	25
2.3. Yaaxina Qorannichaa	27
2.3.1. Yaaxina Aadaa (Folk Cultural Theory)	27
2.3.2. Yaaxina Aadaa Bu'uureffate(Cross Cultural Theory).....	28
BOQONNAA SADI	29
3. Malleen Qorannichaa	29
3.1. Mala Qorannichaa	29
3.2. Madda Ragaa Qorannichaa	29
3.3. Iddattoofi Maloota Iddatteessuu	29
3.3.1. Iddattoo akkayoo	30
3.3.2. Iddattoo darbaa dabarsaa	30
3.4. Mala Funaansa Odeeffannoo.....	30
3.4.1. Afgaaffii.....	30
3.4.2. Daawwannaa.....	31
3.5. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	31
3.6. Naamusa Ogummaa	32
3.7. Adeemsa Qaaccessa Ragaalee.....	32
BOQONNAA AFUR: MALA QAACCESSA RAGAALEE.....	33
4.1. Raawwii dhangaa qophessuufi meeshaalee ittiin dhiyaatan	33
4.2. Qaaccessa Gosoota Dhangaa	33
4.2.1. Cumboo	33
4.2.2. Caccabsaa	34
4.2.3. Cuukkoo.....	35
4.2.4. Qincee.....	35
4.2.5. Marqaa	36
4.2.6. Qorii/Akaayii Qorii.....	37
4.2.7. Laanteta	37

4.2.8. Daabboo Ukkaamsaa	38
4.2.9. Girissee /Qursoddomee.....	38
4.2.10. Daabboo Masqalaa/ Daabboo Daaraa.....	38
4.2.11. Cororsaa.....	39
4.2.12. Nuugii Tumaa	40
4.3. Meshaalee Dhangaan Ittiin Dhiyaatan	41
4.3.1. Meeshaalee Mukarraa Tolfaman	42
4.3.1.1. Gabatee Miiloo.....	42
4.3.1.2. Qorii	43
4.3.1.3. Fal'aana.....	43
4.3.1.4. Mooyyee	43
4.3.1.5. Maammasaa/Boojitoo	44
4.3.2. Meeshaalee Supheerraa Tolfaman.....	44
4.3.2.1. Maasaroo.....	44
4.3.2.2 Waciitii.....	46
4.3.2.3. Saataattee	46
4.3.2.4. Gaanii	46
4.3.2.5. Weesoo/Ro'oo.....	46
4.3.3 Meeshaalee Migirarraa Tolfaman.....	48
4.3.3.1 Gingishaa	48
4.3.3.2. Gundoo.....	48
4.3.3.3. Masoobii Buddeenaa.....	48
4.3.3.4. Okolee	49
4.3.3.5. Gilgiii	49
4.3.4. Meeshaalee Biqiltuu Irraa Hojjetaman	49
4.3.4.1. Qaandoo	49
4.3.4.2. Buchuma	50
4.3.5. Meeshaalee Gaafarraa Tolfaman	50
4.3.5.1. Waancaa.....	50
4.3.5.2. Buudaa	51

4.4. Hariiroo Dhangaan Sirna Waliin Qabu	51
4.4.1. Sirna Kabajaayyana Ateetee	51
4.4.1.1. Faaruu Ateetee	52
4.4.1.2. Dhangaa Sirna Ayyaana Ateetee Irratti Qophaahu	55
4.5. Dhangaa Sirna Gadaa Keessatti Qopheeffaman.....	56
4.6. Sirna Fuudhaaf Heerumaa.....	57
4.6.1. Gosoota Dhangaa Sirna Fuudhaaf Heerumaarratti Qopheeffaman	58
4.6.2. Eebba Sirna Fuudhaaf Heerumaarrtti Eebbifamu.....	58
4.7. Sirna Shananii /Ulumaa Bahuu Dubartootaa	60
4.7.1. Dhangaa Sirna Shananii (Ulumaa Bahuu) Dubartootaaf Qophaahu	60
4.7.1.1. Marqaa	60
4.7.1.2. Faaruu Yeroo Sirna Shananii Dubartootaa Faarfatu	61
4.7.1.3. Shaameta/Siiljoo.....	62
4.8. Sirna Daboo.....	62
4.8.1. Dhangaa Guyyaa Daboo qophqq'u.....	62
4.8.2. Geerarsa Sirna Daboorrtti Geeraramu	64
4.9. Sirna Jaarii.....	65
4.9.1. Akkaataa Srni Jaarii Itti Kabajamu.....	65
4.9.2. Gosoota Nyaataa Sirna Jaariiif Qopheeffaman	66
4.10. Ayyaana Masqalaa /Gubaa.....	66
4.10.1. Dhangaa Guyyaa Ayyaana Masqalaaf Qophaa'u	67
4.11. Ayyaana Taaboree/Ukee	67
4.11.1. Dhangaa Guyyaa Ayyaana Taaboree/Ukee Qophaa'u	69
4.12. Ayyaana Gindii Hiikaa.....	69
4.13. Sirna Kabjaa Ayyaana Irreechaa Odaa Bulluqiifi Qophii Dhangaa.....	70
4.14. Ayyaana Horii / Maarema Hori.....	71
4.14.1. Dhangaa Guyyaa Ayyaana Horii/ Maaremaaf Qophaa'u.....	71
4.14.2. Fakkoommii Mukeen Ayyaana Horiirratti Dhiyaatanii.....	72
4.15. Dhangaaalee Daa'immaniif Qopheeffamu.....	73
4.16. Dhangaa Qorichummaaf/Dawaaf Oolan	74
4.3. Gosoota Midhaaniifi Dhangaa Irraa Qopheeffaman Gabatee Keessatti	76

BOQONNAA SHAN.....	78
5.1. Cuunfaa	78
5.2. Argannoo.....	79
5.3. Yaboo	81
WABILEE.....	82
DABALEEWWAN.....	84
Dabalee A.....	84
Dabalee B.....	85
Dabalee C.....	86
Dabalee D.....	87

Suuralee

Suura (1) Kaartaa Aanaa Horroo Guduruu Wallaggaa waajjira aadaaf turizimiirraa fudhatame... 8	
Suura(2 cumboo baaduu furdaafi dhadhaa cororsaatiin dhihaate mul'isu..... 33	33
Suura(3) Yeroo Coroosaan nyaatamu agarsiisu 39	39
Suura(4) Akaayiin garbuu nuugii tumame waliin mulisu..... 41	41
Suura (5) yeroo baksaan maasaroodhaan cororfamu kan agarsiisu. 45	45
Suura(6) namoonni yeroo meeshaalee aadaa waancaa jedhamuun buqqurii dhugan mul'isu.... 50	50
Suura(7) Eebba sirna fuudhaaf herumaarratti misirroonni maaddiirratti eebbifaman mull'isu.... 59	59
Suura(8)Sirna yeroo dubartoonni shananii dubartiirratti faarfatan agarsiisu..... 61	61

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

Boqonnaan kun haalduree qorannoo kanarratti kan xiyyeeffatu yommuu ta'uisaanis Ka'umsa, xiyyeeffannoo, kaayyoo, barbaachisummaa, daangaa, hanqinoota muudataniifi bu'aa eegamu irratti ta'a.

1.1. Seen Duubee Qorannichaa

Uummanni Oromoo aadaafi afoola isaa afaaniin dhalootaa dhalootatti dabarsaa ture, har'as dabarsaa jira . Mallattoon eenyummaa, aadaan jiruuf jireenyaafi beekumsi hawaasni bu'uuraan qabu keessaa inni tokko fookiloorii isaatti. Fookiloorii isaatiin beekumsa, dandeettii, falaasamaafi qaroomina aadaa isaa dabarfachaa, jiruuf jireenya dhalootaa qajeelchaa, jaarraa lakkaa'aa dhufe.Fookilooriin sabni tokko eenyummaa, amantii, haala jiruufi jireenyaa, heeraafi seera, falaasama, hooda,beekumsa, safuufi duudhaa isaa, dimshaashumatti, ilaalcha ardiilee addunyaa keessa jiran kanaaf qabu barreeffamaan osoo hin ta'iin jechaan dhaloota irraa dhalootatti kan ittiin dabarsuuf gargaaramu damee aadaa saba tokkooti. Akkasumas, eenyummaa, aadaa, jiruufi jireenya, qaroominaafi beekumsa uummanni bu'uuraan qabu keessaa inni tokko afoola isaati. Fookilooriin saba tokko eenyummaa, amantaa, haala jiruufi jireenya, falaasama, duudhaafi safuu isaa afaan isaan dhaloota irraa dhalootatti kan ittin dabarasuuf gargaaramu keessaa tokkodha . Fookilooriin hawaasa Oromoo haala jiruufi jireenyaa, haala uffannaa, haala nyaataa fi akkaataa jireenyaa hunda dabalata.

Uummanni Oromoo akaakuuwwan aadaa hedduu qaba. Isaan keessaa muraasa maqaa dhahuu yoo yaalamu Aadaa fuudhaaf heerumaa, Aadaa uffannaa, Aadaa walkabajuu, aadaa sirna nyaataa,aadaawaldanda'uu,aadaahojii,aaddaa waljaallachuufi kkf caqasuun ni danda'ama. Aadaaan Oromoon qabu kun dhalootaa dhalootatti achii as darbaa kan dhufeefi har'as darbaa kan jirudha.Haalli inni ittiin daddarbaa jirus haala tokkoon osoo hin taane kaaraa garaa garaatin daddarba.Akka Dorson (1972:183) jedhutti fookiloorii iddoo afuritti qoodama. Isaanis wanta aadaa, dudhaa aadaa, aartii sochii hawaasaa, afoola (oralliterature) dha. Afoola jalatti kanneen ramadaman durdurii, hiibboo, geerarsa, abaarsa, eebbafi kkf yoota'an. Kanneen meeshaaleedhaan daddarban immoo ijaarsa manaa, haalauffaannaa, meeshaleenyaataa, akkaata uffannaan itt itolfamufi kkf ta'uudanda'u. kanneen Aartiisochii hawaasaatiin daddaarban, shubbisa, shaggooyyee,r agada,d hiichisa, haalawaaqeffannaa, kabajaayyaanaa, haalafuudaafheerumaa, kabajaguyyaadhalootaa, sirna awwaalchaafi kkf ta'uumalu. Hawaasni

Oromoo aadaa isaa kanadhalootaaf yeroo dabarsu adeemsi inni itti raawwaatu bakka tokotokkotti yoo walfakkaatees bakka hedduutti garuu gaaa gara. Aadaan Uummata Oromoo biratti baakka olaanaa yoo qabaatees haalli kabaja isaatii kan ayyaana tokkoofi inni biroon wal faakkaachuu yookin dhiisuu nimala. Fkn dubarri yeroo heerumuuf jettu wantoonni raawwataman bakka marattuu mana hundattuu hawaasa naannoo sana jiraatan kamiifuu jalqabaa hanga dhumaatti walfakkaata. Dubarri Oromoo yeroo gaafatamtu haalli ittiin jaarsoliin gaafataniifi adeemsi keessaa darbamu jalqabaa kaasee hanga gaafa dubarri sun heerumtuutti walfakkchuu danda'a. Haata'u malee haalli kabaja sirna ateeteefi haalli kabaja dubartiin yeroo deessee kabanyi kabajamuu tokko miti. Kana yeroon jedhu haala kabajaa sanaan wal qabatee wantoonni afaaniin, gochaan, akkasumas nyaanni sirna sanawaliin qophaa'ullee garaa garummaa niqabaata. Oroomoon aadaaisaa dhalootaaf yemmuu dabarsu caallisee osoo hintaane akkaataa itti dabarsuufi adeemsa ittiin dabarsu kan mataa isaa niqaba. Haalli kabajaa aadaa Oromoo kunis bakka hedduutti waggaatti naannaa'ee dhufa. Sirni gadaa garuu kana irraan adda innis waggaa saddeet saddeetiin naann'ee kan dhufuu yoo ta'u kaanneen gaa'ila walliin walqabatan garuu waggaatti otoo hin taane aakka abbaan isaa haala mijeffatetti ta'uu danda'a. Haata'u malee namoonni baayyeen gaa'le isaanii yemmuu raawwatan ji'a filatan niqabatu. Jiini kunis ji'oota amajjii, guraandhala, bitootessafi eebla. Sababni nammoonni ji'oottan kana filataniifis ji'oonni kunneen ji'oota bacaqiin hin jirree fi hojiin makara garaa garaa itti raawwatu waan ta'eef dha.

Oring. (1986:136). akka jedhutti "folklore as oral tradition and belief handed down from generation to generation without the use of writing." jedha. Fooklooriin qaama aadaa, barsiifataafi amantaa hawaasaa kan duraan beekamu bu'aa dhala namaa waan barreeffamaan galmaa'ee hin teenye kan ofii isaatiin uummateefi eeggatee jiraatu kan afaaniifi gochaan duudhaafi amantaa baatee dhalootaa dhalootatti kan dabarsuudha. Kanaaf, fookilooriin faayidaa bal'aa qabu keessaa dhugeeffannoo hawaasa tokkootiif madda ragaaa ta'ee tajaajila jechuun ni danda'ama.

Foklore in its broadest sense is the part of the culture, customs and beliefs of society that is based on popular traditional. It is produced by the community and is usually transmitted orally or by demonstration. In addition to folklore and poetry the principal subjects treated in this article, folklore includes arts and skills and music dance. (Encyclopedia American 1983:498).

Akka yaada armaan oliitti immoo fooklooriin qaama aadaa, barsiifataa, amantaa, Uummata tokkoo ta'ee isa duriirraatti kan xiyyeeffatudha. kan uummames uummatumaan ta'ee kan inni daddarbus afaaniffaaniifi agarsiisaan kan daddarbudha. Dabalataanis fookilooriin aartii uummataa, ogummaa, sirbootsfi shubbisallee of keessatti ni haammata. (Encyclopedia American 1983:498)

Alan Dundes. (2007:55). "Folklore as a mirror of culture frequently reveals the areas of special concern." Akka yaada kanaatti Fooklooriin calaqqee aadaati akkasumallee qophiin addaa tokko kan ittiin ifudha.

Alan Dundes. (2007:53). " Since folklore is an essential way that cultural knowledge and wisdom is passed down from generation to generation and from peer to peer." Alen Dundes akka kaa'etti fooklooriin beekumsa faayidaa qabeessa kan ta'e beekumsi kun immoo kan dhalootaa gara dhalootaati hiriyyaarra gara hiriyyaatti darbaadhufedha.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Qorannoon kun qaaccessa sirna raawwii dhangaa qopheessuufi meeshaalee ittiin dhiyaatan irratti akka xiyyeeffatu dursee ibsameera. Qorannaa kana akkan gaggeessu kan na kakaase aadaan Uummata Ormoo hedduun isaa otoo hin qorataamiin jira. Aadaan took tokko immoo sababoota qaroomina yeroon fideen dagatamaa jiru. Kanaafuu aadaa nannoo kana jiru qoradhee ilaaluu waanan barbaadefidha. Haaluma kanaan qorannoon hanga yoonaatti gaggeeffame keessatti waa'een dhangaafi meeshaalee ittiin dhiyaatanii akkasumas hariiroo dhangaafi sirni qabu irratti gadi fageenyaan qorannoon gaggeeffame naannoo sanatti hin jiru. sababuma kanaan qorannoon kunis dhimma kana gadi fageenyaan akkan gaggeessu nataasise. Dhimma qorannaa dhangaafi meeshaalee hariiroo inni sirnicha waliin qabu qorachuu kana keessatti kan qoratamu waa'ee dhangaa qopheessuufi meeshaalee hariiroo inni sirnicha waliin qabu qofaa osoo hin taane waa'een hawwaasichaallee akka hubatamu nama gargaara. Ka'umsi qorannoo kanaas akkaataa dhangaan itti qophaa'u meeshaalee ittiin dhiyaatu, hariiroo dhangaan sirna waliin qabu, faayidaa dhangaan dhala namaaf qabu qorachuudhaan gaaffilee asiin gadiif deebii barbaaduudha. Gaaffileen kunneenis qorannicha keessatti walduraa duubaan deebii argachaa kan deeman ta'u.

- ✓ Qophiin dhangaafi hariiroon inni sirna waliinqabu maalii?

- ✓ Gosootaa dhangaa kaneen jedhaman maal maali?
- ✓ Dhangaan yeroo akkamii qopheeffama?
- ✓ Dhangaan tokko hojjetamee turtii hangamii turuu danda'a?
- ✓ Faayidaa dhangaan namaaf qabu maali?
- ✓ Faaruwwan yeroo sirna tokkoo jedhaman maalfa'i?
- ✓ Meeshaaleen dhangaan ittiin dhiyaatan maal maali?

1.3. Kaayyowwan qorannichaa

1.3.1. KaayyooGooroo Qorannichaa

Kayyoon gooroo qorannoo kanaa qaaccessa raawwii dhangaa qopheessuufi meeshaalee dhangaan ittiin dhiyaatan Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Anaa Horroo xiinxaluu ta'a.

1.3.2. KaayyoowwanGooree Qorannichaa

- Akkaataa itti dhangaan qopheeffaamufi hariiroo inni sirna waliin qabu ibsuu
- Gosootaa dhangaa naannoo sanii addeessu
- Dhangaan yeroo akkamii akka qopheeffamu ibsuu
- Dhangaan hojjetamee turtii akkamii turuu akka danda'u addeessuu
- Faayidaa dhangaan dhala namaatiif qabu ibsuu
- Faaruwwan yeroo sirni tokko raawwatu jedhaman addeessuu
- Meshaalee dhangaa ittiin dhiheessuuf oolan tarreessuu

1.4. BarbaachisummaaQorannichaa

Barbaachisummaan qorannoo tokko barbaachisummaa mataduree qorannichi irratti gaggeeffamefi qobatamummaa qorannichaa irratti hundaa'aa.Qorannoon kunnamoota gara fuula duraatti qorannoo akkasii gaggeessuu barbaadaniif akka ka'uumsaatti nigargaara.Akkasumas namoota waa'ee kanaarratti odeeffannoo barbaadanif odeeffata ta'ee nigargaara.Haaluma walfakkaatuun qorannoon kun aadaa Oromoo guddisuu keessaatti shooramataa isaa nitaphata.Kanaafuu qorannoon kun kanneen armaan gadiif deebii nita'a.

- Dhaloonni boruu aadaa isaa akka hindagannef gargaara.
- Namoota qorannoo akkasii gaggeessaniif ka'umsa ta'ee gargaara.

- Barnoonni muumme Afaan Oromoo keessatti ittiin kennamuuf ni gargaara
- Waa'ee haala qopii dhangaarratti warra odeeffannoo barbaadaniif odeeffannoo ni kenna.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Fooklooriin baayyee bal'aadha. wanta aadaa, dudhaa hawaasaa, aartii sochii qaamaa, affola yoo ta'an altokkotti gosoota fookiloorii mara kana qorachuun waan hin danda'amneef isaan keessa wanta aadaa jalatti kan ramadamu qaaccessa sirna raawwii dhangaa qopheessuufi meeshaalee ittiin dhihaatan kan Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Horroo irratti qorannichi kan gaggeeffameta'a. Qorannichis gandoota baadiyaa aanicha keessa jiran lama keessatti gaggeeffame. Maqaan gandoota kanaas Ganda Alshaayaa Daaddoofi Ganda Abbillee Igguu kanneen jedhaman keessatti kan gaggeefaamedha.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun yeroo adeemsifame hanqinoonni namudatan tokotokko nijijiru. Isaan keessaa hanqina yeroo kunis qorannoon kun yeroo adeemsifamu osoon hojii idilee koo hojjedhuu waan ta'eef hanqinni yeroo namudatera. Hanqinni inni biroon immoo namoota (ogeeyyii) dhimma sana gadi fageenyaan beekan barbaadee argachuu irrattis rakkoon namudatera. Akkasumas barreeffamoota waa'ee kanaarratti barreeffaman argachuunis rakkooture. Rakkoon inni biro akkan qorannoo kana hin ariiffachiifne nataasise rakkoo baduu human ibsaati. Ciccituun human ibsaa akkan ani qorannoo kana hin barreessinef rakkoo guddaa narratti uumura. Haata'u mlee qoratichi armaan olitti akka rakkooletti kanneen caqafaman kanaan daanga'ee osoon hin hafiin rakkinicha keessa cabsee darbuun qorannicha gaggeessuudan da'eera.

1.7. Haala qabatamaa Aanichaa

Aanaan Horroo Guduruu Godinaalee Horroo Guduruu keessaa isa tokko yoo taatu haalli qilleensa ishee badda daree dha. Midhaan achi keessatti argamus xaafii, garbuu, baaqelaa, atara, boqqoolloo, nuugii, talbaa, qamadii, moose, buna faadha. Aanaan kun karaa bahaatiin Aanaa Abbayi Coomman, Karaa dhihaatiin Aanaa Abee Dongoroo, Karaa kaabaatiin Aanaa Horroo Bulluq karaa kibbaatiin Aanaa Jimmaa Gannatii tiin daangeffamti. Aanaan Horroo Guduruu magaalaa guddoon ishee magaalaa Shaambooyoo taatu magaalaa guddoon kunis Anaadhuma kana keessaatti argamti, Haalli moggaasa magaalaa guddoo kanaatiis namoonni durii daldalaaf

yemmuu deeman iddoo amma magaalaan kan itti hundooftetti muka guddaa jala taa'uudhaan meeshaa shaamboo jedhamu kan buqqee irraa tolfamuun farsoo dhuganii gara daldala isaanii deemu. Bakkeen kunis yeroo galaniifi yeroo dhaqan lafa boqonnaa godhatanii darbu. Kanarraa ka'uudhaan maqaan magaala guddoo kun Shaamboo jedhame. Maqaan kunis meeshaa ittiin farsoon dhugamu irraa moggaafame jedhama.

1.7.1. Iddoo daawwta turistii

Odaan Bulluq Odaawwan shanan jiran keessaa tokko yoo ta'u Aanaa kana keessaatti argama. Magaalaa guddoo Shaamboo irraas km12 fagaata. Magaalaan Shaamboos magaalaa guuddaattii Finfinnee irraa km315 faagaattee argamti. Haroon fincaa'aa human ibsaatiif oolus godinuma kana keessatti kan argamu yoo ta'u warshaan skkaaraa Fincaa'tis godinuma kana keessa gara Bahaatti argama.

1.7.2. Haala amantaa naannichaa

Haalli amantaa uummataa aanicha keessa jiruu amantaa protestantii 30% amantaa ortodoksii 35% amantaa musiliimaa 15% amantaa waaqeffannaa 20% yemmuu ta'an isaan keessaa naannoo magaalotaatti kan heddummatan amantaa musilimaafi amantaa Ortodoksii yoo ta'an naannoo baadiyaatti immoo amantaa waaqeffannaafi amantaa protestaantiiti. Haalli teessuma lafa ishee bu'aa ba'ii fi tuulluuwwan ykn gaarrewwanitti kan heddummatu yoo ta'u albuunni garaa garaa naannoo sanatti hedduminaan ni argama shakkiin jedhu nijira. Godinni Horroo Guduruu haalli qilleensa ishee baddaa dareetti waan heddummatuuf jireenya namaatiif mijattuudha. Godinni Horroo Guduruu Wallaggaa bakka horiin aannanii Horroo jedhaman kan aannan xiqqoo irraa dhadhaa baayyee kennuun beekamanis godinuma kana keessatti argamu. Dammiifi dhadhaan godina kana keessatti hedduminaan ni oomishama. Bosonni caattoo jedhamu kan bineensota kanneen akka warabboo, gadamsa, booyyee, borofa, karkarroo, weennii, xaddee, qeerransa waraabessa, bosonuu, kurupheefi gosoonni allaattifi sinbirroo hedduu kan of keessatti qabu godinuma kana keessatti argama. Bu'uraaleen misoomaa godinicha keessa jiru hangas mara kan nama hin gammachiifne yoo ta'ellee haala qabatamaa qabaanyaa uumamaa mijataa qabdu waliin yoo kan irratti hojjetamu yoo ta'e bu'aan argamuu nidanda'a. Gootichi Abiishee Garbaa bakkeen inni itti dhalateefi bulchaa tures godinuma kana keessa yoo ta'es bakkeen Abiisheen diinota waliin itti wal lolaa tures bakka Imbaabo guduruu kokor jedhamu achumatti argama. Bakkeen kun bakka seena qabeessa turistiif oolu yoo ta'eshaga yoona kanatti

wanti achittihojjetame hin jiru. Hawaasni naannoo kana jiraatu gosoota aadaa boonsaa ta'e hedduu niqaba. Isaan keessaan aadaa fuudhaaf heerumaa, aadaa nyaataa, aadaa uuffannaa, aadaa wal gargaarsaa, aadaa wal kabaajaaafi kkf nijiru. Aadaan wal gargaarsaa naannoo kana jirus daboo jedhamuun beekema.

1.7.3. Haala fuudhaaf heerumaa Aanichh

Gosoonni fuudhaaf heerumaa garaa garaas godina kana keessatti argamu. Isaanis kadhatanii fuudhuu, aseennaa, butii, waliin deemmachuu, sabbat marii yoo ta'an warra armaan olitti caqafaman keessa irra caalaan namootaa karaa kadhatanii fudhuudhaan bultii kan ijaarratan ta'us inni kaanis darbee darbee ni mul'ata. Fkn Akkaataan butiidhaan gaa'ila ijaarrachuu sababoota garaa garaatiin kan balaaleffatamu yoo ta'es rakkoolee garaa garaatiin wal-qabatee garuu hinuma jira. Wantoonni gara butiitti nama geessanis ni jiraatu .FKN Yoo mucaan harka qalleessa ta'ee kan ittiin fuudhu dhabe intalaaraan isaa jaallate nibuta. Gosti fuudhaaf heerumaa sabbat marii jedhamu dur kan jiru yoo ta'es amma garuu badaa dhufeera. Innis akka namoonni beekan himanitti otoo intalli heerumtuufi maatiin intalaa quba hin qabaatiin gurbaa, maatii gurbaafi hiriyyootan gurbaa mana warra intalaa dhaqanii maatiishee biraa fudhatanii deemanidha. Gosti fuudhaaf heerumaa waliin deemachuu jedhamu fedhii gurbaafi fedhii intalaa irratti kan hundaa'u yoo ta'us ammallee hedduminaan ni mul'ata. Gosti fuudhaaf heerumaa aseennaa jedhamus kan durbi osoo gurbaan quba hin qabaatiin dhaqxee itti galu yoo ta'es amma badaa ml'achaa hin jiru . Sababoota garaa garaatiin wal qabatee garuu ni mul'ta. FKN yoo gurbaan intala ulfeesse intalli osoo gurbaan quba hin qabaatiin itti galuu dandeessi. Madda Waajjira aadaafi turizimii Aanaa Horroo Guduruu .

BOQONNAA LAMA

2.1. Sakkatta'a Barruu

Sakatta'a barruu jechuun yaada hayyoota adda addaati. Kunis akkuma mataduree qorannichaa garagaraa ta'uu yaada hayyootaa sakatta'urratti kan xiyyeeffatuudha. Kanaafuu, boqonnaa kana keessatti waa'ee mataduree qorannichaa ilaalchisee yaadni beektotaa sakatta'amee jira. Qorataanis, yaada hayyootaa kana bifa qindaawaa ta'een tartiibaan akka itti aanutt dhiyessera. Waa'een dhangaaaleefi meeshaalee aadaa gosoota fookloorii keessaa meeshaadaa jalatti ramadama ykn barruulee tokotokko keessatti wanta aadaas ni jedhama.

2.1. 1. Maalummaa Dhangaa Fi Sirnaa

Dhangaa aadaa jechuun akkaataa namoonni haala qabatamaa naannoo isaaniirratii hundaa'anii karaa aadaa tiin nyaata isaanii qopheeffatani dha. Dhangaan aadaa kunis kan yeroo mara qopheeffamu osoo hin ta'iin kan yeroo tokotokko kabaja ayyaanafi sirna waliin walqabachuun qophaa'uufi kan yeroo keessummaan kabajamaa ta'e tokko dhufu qopheeffamudha. Hawaasni naannoo tokko waliin jiraatu akkaataa itti aadaa isaa waliin wal qabsiisee dhangaa itti qopheeffatu ni qaba. Hawaasni kamuu karaa aadaa isaa akkaataa itti dhangaa qopheeffatu ni qaba yoo jedhamu hawaasni kamuu aadaa nyaataa kan mataa isaa kan ta'e ni qaba jechuudha. Kun immoo karaa itti hawaasni tokko hawaasa biro irraa aada ba'ee beekemu keessaa isa tookkodha.

“Acuisine is specific set of cooking traditions and practices, often associated with a specific culture or region.” *From Wikipedia, the free encyclopedia.* Nyaanni aadaa akkaataa itti nyaanni karaa aadaa ta'een haala qabatamaa naannoo irrattihudnaa'ee itti qopheeffamudha jechuun ibsa.

“Food is central to religion—as a symbol, subject of prayer, sign of sharing and non-sharing, as an element of communion. It is hard to overestimate the symbolic value of food in the world's major religions.” Akka. (Barilla 2009:9). Andersen waabeffachuun ibsetti, sirnoonni, kabajinni, amantaan hariiroo cimaa dhangaa waliin qabaatu. Nyaanni wanta bu'uura ta'e namootaan kan qphaa'u amanannaa waliin hariiroo adda hin bane kan qabu ta'ee mallattoo, kan itti waaqeffatamus, Mallattoo waliiniifi kan walitti hidhumsaati. Soorata akka akka walii galaatti

Addunyaarratti mallattoo isaa kana bakka bu'a jechuun ni ulfaata. Iddoo garaa garaatti mul'ata waan ta'eef jedha.

Food availability in a country, region or local area means that food is physically present because it has been grown, processed, manufactured, and or imported. For example, food is available because it can be found in markets and shops; it has been produced on local farms or in home gardens; or it has arrived as part of food aid. This refers to all available food in the area, and includes fresh, as well as packaged, food. (Global food security assessment guidelines 2007:7)

Akka yaada kanaati jiraachhuu wabii nyaataa biyya tokkoo, naannoo tokkoo, ganda tokkoo jechuun wabiin nyaataa sun qabatamaan jira jechuudha sababni isaatiis wabiin nyaataa guddate, oomishame akkasumas gara alaatti erguun jira jechuudha. Fakkeenyaaf wabiin nyaataa jira yoo jedhamu gabaa fi suuqiirratti irratti argamuu qaba, qoonnaan bultuuta naannoo sanaatiin oomishamuu danda'uu qaba, akkasumas gargaarsaaf ooluu danda'uu qaba. Kun martuu jiraachuu wabii nyaataa naannoo sanaa mirkaneessa akkasumas nyaanni sun (fresh) nyaata o'aatti kan samsame ta'uu qaba.

Food availability can be affected by disruptions to the food transport and production systems, due to blocked roads, failed crops or changes in import and export tariffs, amongst other factors. Such occurrences can influence the amount of food coming into an area. In addition, food availability is dependent upon seasonal patterns in food production and trading. (Global food security assessment guideline 2007:7)

Akka yaada armaan oliiti dhiyeessii wabii nyaataaf rakkoo kan ta'an keessaa rakkoo geejjibsiissuufi haala itti oomishamu, daandiin ga'aan dhabamuu, haala itti gara alaatti ba'uufi keessatti galu irratti warren muraasadha. Warreen kun immoo jiraachuu wabii nyaataa naannoo tokkoorratti miidhaa geessisuu danda'u. Dabalataanis oomishinni yeroo (seasonal) irratti hundaa'amee oomishamuun rakkicha keessaa qooda qaba.

Food access refers to the way in which different people obtain available food. Normally, we access food through a combination of means. This may include: home production, use of left-over stocks, purchase, barter, borrowing, sharing, gifts from relatives, and provisions by welfare systems or food aid. Food access is ensured when everyone within a community has adequate financial or other resources to obtain the food necessary for a nutritious diet. Access depends on a household's available income and its distribution within the household, as well as on the price of food. It also depends on markets, and on the social and institutional entitlements/rights of individuals. (Global food security assessment guidelines 2007 :7)

Wabii nyaataa yoo jedhamu karaa ittiin namoonni garaa garaa nyaata ga'aa argatan jechuudha. Karaaleen ittiin nyaata ga'aan argannu maloonni garaa garaa ni jiraatu. Isaan kunis mana keessaatti akkaataa qophaa'u, akkaataa itti bitannu, akktaa itti liqeeffannu, akkaataa itti namoota birootiif ittiqoonnu, itti fudhannu dabalata. Wal-gainsi wabii nyaataa kan mirkanaa'u yoo hawaasni hundumtuu human itti gabaarraa bitatee nyaatu diinagdee ga'aa qabaate dha. Wal-gainsi wabii nyaataa kan inni irratti xiyyeeffatu galiin ykn diinagdeen abbaa warraa sanaa hangam akka ta'e hangam akka maatii isaa sanaf nyaata ga'aa dhiyeessuu akkadanda'u irraati kan hundaa'udha. Akkasumas haala gabaairraati kan hun daa'uufi mirga dhiyeessii nama dhuunfaafi kan dhaabbataas kan eege ta'uu qaba.

Hawaasni naannoo tokko jiraatu aadaa mataa isaa akkataa itti nyaata isaa qopheeffatu itti soorratuufi iiti olkaawwatu kan mataa isaa ni qabaata. Kun immoo yoo seeraan hojjiirra hin oolle miidhaan isaa kan hawaasichaa sanaati.

Food utilization is the way in which people use food. It is dependent upon a number of inter-related factors: the quality of the food and its method of preparation, storage facilities, and thenutritional knowledge and health status of the individual consuming the food. For example, some diseases do not allow for optimal absorption of nutrients, whereas growth requires increased intake of certain nutrients. (Global food security assessment guidelines 2007:7)

Akka yaada armaan oliirraa hubachuun danda'amutti fayyadama nyaataa jechuun akkaataa itti namoonni nyaata nyaacuuf qopheeffatani dha. Isaan keessaa qulqullina nyaataafi haala qopii isaa, akkaataa itti nyaanni sun kaawwamu, haala fayyadama nama sanaa nyaata sana fayyadamuurratti kana yoo jedhamu namoonni tokotkko dhibeerraa kan ka'e nyaata tokotokko hin fayyadaman inni kun immoo nama sanaaf rakkoo hanqina nyaataa ta'uu ni danda.

Food utilization is often reduced by factors such as endemic disease, poor sanitation, lack of appropriate nutritional knowledge, or culturally-prescribed taboos (often related to age or gender) that affect a certain group's or family member's access to nutritious food. Food utilization may also be adversely affected if people have limited resources for preparing food, for example due to a lack of fuel or cooking utensils. (Global food security assessment guidelines 2007:7)

Akkuma asii hubachuun danda'amutti fayyadaminsii nyaataa wantoota garaa garaatiin miidhamuu ni danda'a. Isaan keessaa muraasa isaanii yoolaalle weerara dhibee, qulqullinni naannoo dhabamuu, beekumsa ga'aa qabaachuu dhabuu, aadaa hawasaa fkn saalaan kan

walqabate sodaachuu ykn qaaneffachuu kun kun walumaa galatti miidhaa geessisuu ni danda'u. Karaa biro immoo qophii nyaataarratti rakkoo ta'a kan jedhamu akkaataa namoonni nyaata isaanii itti bilcheeffatan ilaalchisee rakkoon qoraanii, rakkoon jiraachuu dhabamuu cilee, rakkoo boba'aa waliin walqabatee qophii nyaataarratti rakkoo ta'uu ni dandau.

Aadaa Uummata Guraagee keessatti nyaanni qooccorraa bifa garaa garaatiin hojjetamuudhaan beekamu heduutuu jiru. Uummanni Guraagee akkuma saba biro adaa nyaataa kan mataa isaa ni qabaata.

Gurage cuisine also makes use of the false banana plant (*enset*, Ge'ez: እንሰት *inset*), a type of ensete. The plant is pulverized and fermented to make a bread-like food called *qocho* or *kocho* (Ge'ez: ቆቃ *kōčō*), which is eaten with kitfo. The root of this plant may be powdered and prepared as a hot drink called *bullā* (Ge'ez: ቡላ *būlā*), which is often given to those who are tired or ill.” <https://wikipedia.org/w/index>.

Akka barreeffama aramaan oliirraa hubachuun danda'amutti dhangaan aadaa Guraagee “inset” biqiltuu jedhamu kan biqiltuu muuzii fakkaatu irraa hojjetama. Biqiltuun kun erga soofameefi walnyaatinsa gaggeessee booda dhangaan akka daabbitti irraa tolfamu “qooccoo” jedhamuun beekamu dhanga “kitifoo” jedhamu waliin nyaatamuun beekama. Hiddi biqiltuu kanaa immoo gara daakuutti erga jijjiirameen booda dhangaan “bullā” jedhamu kan shoorbaan isaa kessumaayyuu namoota dhukkubsataniifi namoota dadhabbiin itti dhaga'amu wal'aanuun beekkamutuu irraa qophaa'a.

“Kinch (Qinch'e) is a very common Ethiopian breakfast, its equivalent of oatmeal. It's incredibly simple, inexpensive, and nutritious. It is made from cracked wheat. It can be boiled in either milk or water. The flavor of the Kinche comes from the nit'ir qibe, which is a spiced butter.” <https://wikipedia.org/w/index>. Akkuma armaan olitti hubachuun danda'amutti dhangaan aadaa “qincee” jedhamu nyaata Ummata Itoophiyaa biratti ganama ganama nyaatamuun beekamu kan aajjaa hororameerraa qopheeffamudha. Dhangaan kun haala salphaadhaan kan qopheeffamu, qaalawaafi soorata qirimaan badhaadhaa ta'e dha. Qinceen qamadii hororameerraa ni hojjetama. Duraan dursa bishaan danfaa ykn aannan danfetti dabalama. Qinceen baayyee mi'aawaa kan ta'e dhadhaa baqfame waliin walitti sukkuummamuun kan qopheeffamudha jedha.

“Another distinctively Ethiopian Gurgedish is *kitfo* (frequently spelled *ketfo*). It consists of raw (or rare) beef mince marinated in *mitmita* (Ge'ez: ሚጥሚጥ ማጠጠጥ *mīṭmīṭā* a very spicy chili powder similar to the *berbere*) and *niter kibbeh*. *Gored gored* is very similar to *kitfo*, but uses cubed rather than ground beef.” <https://wikipedia.org/w/index>. Armaan olitti akkuma hubatamutti dhangaan Itoophiyaa keesstti beekamaan ummata Guraagee biratti jaallatamaa kan ta'e “kitifoo” jedhamuun kan beekamu dha. Innis foon dheedhiirraa duqqusiifi dhadhaa waliin walmakuudhaan kan dhiyaatudha. “Gored” “goredi” fi “kitifoon” baayyee walfakkeenya qabu haata'u malee xinnoo gurguddatee mummurama.

Food is fundamental to human survival, in more than just one way. First, food is basic for averting hunger and maintaining health for every human being. Secondly, food satisfies our palate and makes us happy and emotion-ally and socially content. Third, food constitutes a form of cultural expression. The food we eat should be safe, palatable, affordable, and of the quality that can maintain mental, emotional, physiologic and physical health. (PK Onian'O JM Mutuku and SJ Malaba 2003:331).

Akka yaada kanaatti nyaanni jireenya dhala namaatiif barbaachisaadha. Tokkoffaa nyaanni beelaaf, nageenya namaa eeguuf kan oolu dha. Lammaffaa nyaanni akka nuti gammannufi jireenyi hawaasuummaa akka jiraatu taasisa. Sadaffaa nyaanni aadaa uummataa calaqisiisa. Nyaanni dhalli namaa nyaatu beela oolchuuf, fayyaa namaa eeguufi nagaa guutuu ta'efi gammachuu faayaalessa qabu akka jiraannu akkasumas xiin sammuu nagaqabu akka qabaannufi dhaabbii qaamaa guutuu ta'eef bareedaa ta'e akka qabaannuuf nama gargaara.

Better nutrition and healthy living require an understanding of factors that influence what we eat. Food habits are among the oldest and most entrenched aspects of many cultures that exert deep influence on the behaviour of people. The cultural background determines what is eaten as well as when and how. A people's culture has a lot of influence on the kind of foods people eat in each community. In every part of the society, people have diverse feeding habits that have been inherited from generation to generation. (PK Onian'O JM Mutuku and SJ Molaba 2003:331.)

Haalli nyaataa keenyaa fayyummaa keenyaa waliin hariiroo ni qabaatu. Aadaan soorrannaa hawaasa tokkoo duubatti hafaafi kan hin fooyyofne yoo ta'e jiruuf jireenya hawaasa sanaarratti miidhaa mataasaa ni qabaata. Aadaa hawaasa sanaa keesatti maaltuu nyaatama, akkamitti qophaa'a, yoom qophaa'a kanneen jedhaman ilaallamuu qobu. Aadaan uummataa sun haala

soorrannaa namootaarratti miidhaa geessisuu ni danda'a. Hawaasni kamuu aakkataa soorrannaa kan mataa isaa dhalootarraa kan dhaale ni qabaata.

2.1.2. Qophii Dhangaa Fi Gahee Haadholii

Biyya keenya keessatti aadaadhaan walqabatee nyaatni qopheeffamu marti isaaniituu kan qopheeffaman dubartootanidha.kun immoo kan ta'eef qoodinsi hojii kan dhiiraafi kan dubartootaa jedhamee waan addan qoodamee jiruufdha. Dubartoonni hojiin isaanii hojii mana keessaa kanneen akka nyaata hojichuu,daaimman kunuunsuu,qoraancabsuu,bishaan waraabuu,mataa dhahuu, horii elmuufi kkf yoo hojjetan dhiirri immoo hojii diida keessaa kanneen akka qonnaa qotuu,dallaa ijaaruu,midhaan facaasuu,midhaan dhahuu,adamoo adamsuu, mana ijaaruu, qalma qaluufi kkf akka hojii dhiiraatti ilaalamu.Sababa kanarraa kan ka'e namoota hin baratiin biratti nyaata qopheessuun akka gahee dubartootaa qofaa ta'ee ilaalama.Dhiirri hojii dubaraa kana osoo hojetuu yoo argames akka qaaniitti waan ilaalamuuf qoodinsi hojii kun uumamuu danda'era.

Food is a prime factor of life so it is very important to prepare and manage food in everyday life. In most of our society, women become primary actors to carry out the responsibility to manage and prepare food to continue our cultural practices not only in the household but also towards our society. The cultural identity is created by women and it is the women who transmit our culture from generation to another generation.”Counihan, Caole M.and Steven L. Kaplan (ed) 1998:36).

Akka ibsanitti nyaanni utubaa jireenya keenyaati waan ta'eef guyyaa guyaan nyaachuun barbaachisaadha. Hawaasa keenya hedduu biratti dubartoonni durabu'ummaadhaan kan nyaata qopheessaniidha. Qophiin kunis mana keesstti qofaa osoo hin taane hawaasa bal'aa keessattidha. Aadaan kan inni adda baafamee beekkamu dubartootanidha. Aadaan keenya dhalootaa gara dhalootatti akka darbuuf ol'aantummaadhaan gaheeisaanii bahaa kan jiran irra jireessaan dubartoota.

“The surveys explored the changes in mothers' knowledge and attitudes resulting from the community health and nutrition promoters' education activities”. (Harriet V.Kuhnlein et al 2013: 63)Akka yaada armaan oliirraa hubatamuun dan da'amutti haadholiin hawaasa keessatti beekumsi isaan waa'ee nyaata qopheessuufi barnootaarratti qaban baayyee olaanaafi jijjiirama guddaa fiduu kan danda'anidha.

Information about women's daily activities was derived from interviews with mothers. Typical women's daily activities involved rising very early, cooking (boiling) cassava and other food, eating and going to the fields to collect food. The mothers did housework, and in the afternoons they washed clothes (they estimated spending a total of 7.5 hours on housework and caring for family members). In the evenings they prepared the evening meal and went to bed early as they lacked light or electricity. (Harriet V.Kuhnlein et al 2013:71)

Akka dubbisa armaanoliirraa hubachuun dan da'amutti akka ragaan haadholii gaafachuun argametti haadholiin ganaamaan ka'anii hojii nyaata qopheessuu erga nyaachisanii booda ammas deemanii waan nyaataaf oolu barbaadudhaaf deemu. Haadholiin nyaata qopheessaaa oolani galgala immoo uffata miiccu walumaa galatii guyyaatti gara sa'aatii 7.5 hojiirratti dabarsu. Halkan immoo gara hirriibaa otuu hin deemiin nyaata ganamaaf ta'u qopheessu innuu warri carraa human ibsaa fayyadamuu warri hin arganne nijiru.

“Food predominantly cooked by women. Roasted food, on the other hand, can be served during public festivities, often out of doors and in full view, which tends to be associated with a male world.” Barrilla (2009:9) Akka yaada armaan oliitti dhangaan ykn nyaanni akka walii galaatti dubartootaan qopheeffama. Dhangaan kan akkaawwamu keessumaayyaa guyyata kabajaa ayyaanotaati kunis mana keesstti osoo hin taane alatti kan inni qopheeffamus dhiirotaan walta'uudhanidha.

2.1.1. Gosoota Dhangaa

Gosti dhangaa Godina Horrooo Guduruu Aanaa Horroo keesstti beekamoo ta'an hedduu dha. Haalli isaan itti qopheeffamaniifi akkaataa isaan itti qopheeffamanis akkuma maqaa isaanii garaa garadha. Gosti midhaanii isaan irraa qophaa'anis garaa gara ykn tokko ta'uu nidanda'a. Armaan gadittis gosoota nyaataa akkamitti akka qopheeffamanfi maal irraa akka qopheeffaman yoom aakka qopheeffaman akkasumas hariiroo ayyaanota waliin qaban haala armaan gadiitti tarreeffamaniiru.

In most African communities, people rely on one or two staple crops. Most common are maize, teff, cassava, yam, sweet potato, plantain and enset. These crops provide the bulk of energy intake of household members. To balance their diet, consumers complement staple foods with legumes or foods from animal sources that are rich in proteins and fats/oil. PK Onian'O JM Mutuku and SJ Molaba 2003.

Akka yaada armaan liitti biyyoota Afrikaa hedduu keesstti namoonni gosoota midhaan nyaataa tokko ykn immoo lama qofaarratti murtaa’u. Isaan keessaa warri gurguddoon boqqoolloo, xaafii, dabaaqula, moosefi warqeefadha. Gosoonni midhaanii kunneen baayinaan human kennuuf gargaaru. Kanaafuu namoonni nyaata isaanii madaalamaa gochuuf gosoota nyaata horiirraa argaman kanneen prootiniidhaan badhaadhoo ta’an dabalataan nyaachuu qabu jedha.

Teff (Eragrotis tef (Zucc.) Trotter Teff is an old and locally important crop of the Ethiopian communities. Injera (product from Teff) is the staple food of some communities especially in the North-Western, Central and Southern Ethiopia. In Kenya, it is mainly eaten by the Oromo groups including the Borana. The flour is used in preparation of Ethiopian bread known as injera (Ethiopia) or anjera (Borana), porridge and cakes. Injera is served with meat stew (often spiced) or vegetables on large shallow plates. (RK Onian’ O, JM Mutuku and SJ Malaba Nairobi, Kenya, June 2003:334) There are an estimated 370 millio indigenous people worldwide, with considerable cultural diversity.

Akka yaada armaan oliirraa hubatamutti xaafiin gosa midhaanii kan dur iraa qabee jiru nyaata Itoophiyaa keessatti beekame dha. Buddeenni xaafiirraa tolfama innis nyaata kaaba dhiha, giddu galeessafi kibba biyyitti keessatti beekamaa ta’edha. Oromoonni biyya Keeniyaa keessa jiraatanisxaafii nyaachuudhaan beekamu. Daakuunxaafii buddeena, keekii ta’uun beekamaadha. Buddeenni xaafii ittoo foonii waliin kan nyaatamu yoo ta’u eelee bal’aarratti tolfama.

Nyaanni karaa aadaatiin qopheeffamu karaa garaa garaatiin bu’aa hawaasa isaatiif qaba. Tokkoffaa karaa ittiin uummanni aadaa isaa ittiin ibsatu akkasumas rakkoo gama hanqina nyaataatiin dhufu kamuu hambisuu keessatti gumaacha guddaa ni qabaata. Kanaafuu abbootiin keenya durii umuurii dheeraa kan isaan jiraataniif wanti isaan karra aadaatiin nyaataa guddatan nyaata madaalamaa waan ta’eefidha.

Positive Deviance/Hearthy Manul. (2002:129). A country’s national dishes or cuisine are often naturally balanced. The preparations may be difficult or time-consuming and therefore no longer prepared as frequently. Ask village elders about possible food options from the “old days.” In most countries, there are indigenous leaves that have lost their former acceptance in favor of other vegetables, such as cabbage and eggplant. These indigenous leaves, often rich in iron, calcium, folic acid protein and Vitamin A, can be reintroduced into the standard diet.

Nyaanni aadaa nyaata madaalamaadha. Haalli qophii isaatii garuu ulfaataa kan yeroo fudhatufi kan yeroo mara hin qophoofnedha. Akka namoota duriirra bara durii gaafatametti. Biyyoota hedduu keessatti inni kan durii hafa deemuudhaan kanneen ammayyaa ta'aniin bakka buufamaniiru isaanis kanneen akka fuduraa, raafuu dha. Warreen kan aadaa ta'anii dhabaman kanneen ireeniidhaan, kaalseemiidhaan, viitaaminiidhaan kan badhaa dhaan sun sumarratti warren qopheeffamanidha.

2.1.1.1. Marqaa

Marqaan nyaata daa'immanii keessaa isa tokko dha. Akka ministeerri eegumsa fayyaa Itoophiyaa kitaaba "Qajeelfama Fayyaa Maatii (2010) irratti ibsetti daa'iman keessan umuriin isaanii ji'a 6 ol yeroo ta'an nyaata marqaa qopheessaafi. Marqaan daa'imni nyaattu kun walitti makaa midhaan addaa addaa irraa qophaa'uu qaba. Kana taasisuufis harka 3 daakuu midhaan adda adda irraa qopheeffameefi harka 1 daakuu shiroo ataraa, baaqelaafi kkf walitti makuun qopheessaa. Yoo danda'ame waan akka foonii, kuduraafi fuduraa bulla'ee killeefi saliixa(zayita)ykn dhadhaa itti makuun marqaa guddina daa'immaniif gaarii ta'e qopheessaa jechuun ajaja. Marqaan gosoota midhaanii hedduurraa qopheeffama. Isaan keessaa xaafii, qamadii garbuu, boqqoolloo, irraa qopheeffama. Marqaan nyaata yeroo kamuu qopheeffamu ta'ee nyaata ganama ganama akka cireetti namoonni hedduminaan itti gargaaramanidha. Dubartiin deessee sirni kabajaa shananii ishee yeroo kabajamu nyaanni aadaa qopheeffamu marqaadha. Marqaan gosa midhaanii kam irraayyuu hojjetamuu danda'a kana booda dhadhaafi baaduu furdaan eitti dabalamuun dubartoonni waamamanii sirna ayyaanaa sana kabaju.

Gama biraatiin ayyaanni horii waggaa waggaan yeroo kabajamu sirna kabajaa kana irratti nyaanni qopheeffamu marqaadha. Ayyaanni kun kan kabajamu iddoo horiin itti galan deemuudhaan galgala akka horiin dallaatti galetti marqaa qopheessanii ulumaayiifi aannannootiin kormi dallaa sana keessaa mudama. Kormi kun yeroo mudamu gooba isaatti dhadhaa muuduu dhaan moo jedhanii muudu. Mukti birbissi muramee dallaa sana keessa dhaabbata, ulumaayiifi aannannoon karra horiin galu sanarratti fannifama bakka kanatti marqaan qopheeffamee nyaatama. Ministeera Eegumsa fayyaa Itoophiyaa; (Qajeelfama Fayyaa Maatii, 2010:20)

2.1.1.2. Cuukkoo

Cuukkoon dhangaa uummata Oromoo biratti beekamaafi jaallatamaadha. Cuukkoon dhangaa yeroo hedduuf taa'uu danda'u dha. Cuukkoon garbuurraa hojjetama.

Chuko, barley conserved with butter, is traditional food of Oromia region in Ethiopia. It is traditionally made by women from barley powder mixed with a sufficient amount of distilled butter, along with ginger, onion, salt and spices. Chuko is easy to prepare in a short time, and is full of protein because of its barley content. To make it, first barley is husked and then roasted over a fire. It is then pounded into a powder. Over this powder, a sufficient amount of butter and spices is added, and mixed to create the finished, piquant product. Individual portions of chuko vary between 2 and 5 kg. Chuko can be stored for up to a year without spoiling. (<https://en.wikipedia.org>.)

Akka barreeffama armaan oliirraa hubachuun danda'amutti cuukkoon nyaata aadaa Oromiyaa keesstti beekamaa ta'e garbuufi dhadhaan walitti makamee hojjetamudha. Cuukkoon dhangaa gama aadaatiin dubartoota ogummaa qabaniin garbuufi dhadhaa gahaa ta'een, mi'eessituu addaa addafi ashabooitti dabaluu hojjetamudha. Cuukkoon dhangaa akka salphaatti garbuurraa yeroo gabaabaa keessatti hojjetamuufii kan qirima "prootinii" dhaan badhaadhedha. Sababni inni prootinii hedduu qabaatuufis garbuurraa waan tolfamuufidha. Akkaataan qophii isaatiis dura garbuun soramee garbuun sun eeleerratti akkaawwama. Achiin booda ni daakama. Kana booda dhadhaan baayinaan itti makama. Namni tokka cuukkoo kg2- 5kg nyaachuu ni danda'a. Cuukkoon yoo bakka gaarii haala gaariidhaan taa'e hanga waggaa tokkootti otoo homaa hinta'iin turuu ni dan da'a.

Chuko is both a part of the everyday diet and prepared for special events. It is popular among those on long journeys or away at university because of its long shelf life. It is also prepared for holidays and festivals. It is traditionally related with Oromo weddings, served by the bride's parents to the groom's best men. Chuko is mainly produced for home consumption, but can also be found at local markets. (<https://en.wikipedia.org>.)

Cuukkoon nyaata guyyaa guyyaa ta'ee nama gargaaruuniifii nyaata qophii addaa tokkoratti qophaa'ee dhiyaatu ta'uu ni dan da'a. Cuukkoon sababa yeroo dheeraa turuu danda'uuf namoonni karaa fagoo deemaniifi barattoonni Yuunversiitii deeman qabatani deemuudhaan beekamu. Akkasuma guyyaa ayyaanotaafi kabaja waan tokkoof qopheeffama. Aada Oromoo keessattis cuukkoon sirna fuudhaaf heerumaa keessatti kan ashoofti ashiilaan nyaataanidha. Cuukkoon dhangaa mana keessattis ta'e gabaarraa argachuu dandeenyudha.

Cuukkoon kan tolfamu garbuu adii irrati. Garbbuu adiin qolli isaa akka gadhiisuuf nitumama. Akkuma aduutti goggogfamee qolli isaa keessaa sorameen suuta jedhamee akaawwama. Erga akkaawwameen booda nidaakama. Dhadhaan baqfamee akkuma qopheeffameen hanga inni laafutti dhadhichi ittuma ta'a. Yeroo inni laafee dhadhaa quufe fuudhanii nyaataaf oolchu. Cuukkoon nyaata yeroo dheeraaf taa'uu dan da'udha. Nyaanni kun nyaata sirna gadaa keessatti qopheeffamudha. Sirni Gadaa yeroo kabajamu foolleen sirbaa yoodhufu gosoota nyaataa kennamu keessaa cuukkoon isa tokkodha. Meeshaan aadaa nyaanni kun ittiin dhiyaatu qorii jedhama. Qoriin meeshaa mukarraa miidhagee ogeessaan hojjetamudha. Nammoonni manarraa fagaatanii adamoo adamsuu yeroo deeman nyaanni fudhatanii deeman cuukkoodha. Sababni isaas nyaata yeroo dheeraaf turuu danda'u waan ta'eef dha.

“Chuko is one of the best traditional barley foods of Oromo people in Ethiopia. It is easy to prepare in a short span of time: first, barley is husked and then roasted over a fire. It is then pounded into powder.” (Journal of Ethnic food Jemal Mohamed et.al (20016). Akka yaada armaan olii kanatti cuukkoon dhangaa Ummata Oromoo biratti baayyee beekemaa ta'eefii dhangaa garbuurraa qofaa tolfamudha. Haalli qophii isaatiis yeroo gabaabaa keessatti qopheeffama.

2.1.1 .3. Nyaata Qiixxaa

Nyaanni qiixxaa jedhamu irra caalaatti xaafaa diimaarraa tolfama. Qiixaan dhangaa (soorata) quufuuf soorratamu miti. Nyaanni kun haalli hojii isaa baayyee salphaa waan ta'eef yeroo baayyee ariifatan fkn ijoolleenfaa beeloftee namatti boossee ariitiidhaan qaqqabsiisuuf oola. Qiixaan nyaata gogaa waan ta'eef aannanitti unatamee nyaatama.

Kitais a dry, thin, flat bread with a chew consistency similar to chewy pretzel. It is an instant bread usually prepared for immediate consumption for children or as an emergency food when no injera or kolois available. Sometimes by topping with sugar it is used to train children to eat properly undeniably, if market bakery dabo is an object of desire, it is the focus of satisfaction that many Ethiopians aspire. (Journal of Ethnic foods, 20016:10)

Nyaanni qiixxaa jedhamu nyaata goggogffamee tolfamu kan alaffatamee nyaatamuufi kanneen alaffatamanitti kan ramadamudha. Gosti nyaataa kun gosa daabboo ta'ee kan yeroo gabaabaa keessatti tolfamuufi kan buddeenni yeroo dhibu ykn akaayiin nyaatamu yeroo dhibutti

daa'immaniif tolfamudha.Yeroo tokotokko daa'imman reefa nyaata nyaachuu eegaltuuf sukkaraan akka nyaata nyaachuu shaakaltuuf hojjetamaaf akkasumas ijoolleen fedhii daabboo nyaachuu qabaatte yoo kan hin argganne ta'e isatuu kennamaaf.

2.1.1.4. Daabboo

Daabboon dhangaa beekamaa nyaata mana keessatti nyaatamuuf oolufi kan yeroo firri waldubbisuuf jedhu waliif qabatee deemudha.Dabboon yeroo hedduu qamadii, baqqoolloofi xaafirraa tolfama. Daabboon ayyaanafi sirna kamuurratti tolfamuun beekama.

Dabo is a leavened homemade bread, which is much thicker and softer than kita. The dough is prepared thick with salt added for an overnight fermentation. A leaven (ersho) is added as an initiator of fermentation, which is also the case with injera. Dabo or Ethiopians bread is baked on both sides by burning fire on both sides after covering the top with leaves and mud/clay. It is usually prepared for holidays or cultural gathering. (Journal of Ethnic foods (2016:5)

Daabboon raacitii dhaan mana keessatti kan tolfamu qiixxaarra kan furdatuufi kan lallaafudha. Bukoon daabboo furdatee akka haaalaan walnyaatinsagaggeessuuf ashaboonittinaqamuudhaan kan tolfamudha. Raacitiin kan itti naqamuuf akka walnyaatinsi gaggeeffamuufidha.Raaccitiin buddeena keessattis kanumaaf gargaara. Biyya Itoophiyatti

Daabboo jedhamuun kan beekkamu akkaataan inni itti tolfamu eellee o'aarratti baala warqee diriirsuudhaan ibidda eellee jalaafi gubbaan bobeessuudhaan garaa irra keessaa dhoqqeedhaan ukkaamsuudhaan kan tolfamudha. Daabboon kan inni tolfamu gaafa ayyana waggaafi yeroo aadaan tokotokko mul'ifamutti tolfama.

2.2. Faayida Dhangaaan aadaa keessatti qabu

Faayidaa dhangaan dhala namaatiif qabu hedduudha.Isaan keessaa beela baasuu, gammachiisuu, aadaa isaa calaqqiisuu, eenyummaa isaa kan ittiin ibsatufi kkf faadha. Haata'u malee wantoonni hedduun akka dhalli namaa nyaata gahaa hin arganneef gufuu ta; u.Isaan keessaa diinagdee dhabuu, aadaa boodatti hafaa, haala ittiin qopheeffannu wallaaluu, sammuun keenya itti amanuu dhabuun warren muraasa.

Food is used to satisfy hunger, provide comfort and relief from boredom or anxiety, as a status symbol, as well as in the performance of various rituals and rites. Several factors influence the choice of the food we eat. These include availability, economy, cultural and social habits, physiological and psychological attributes, marketing

methods, and nutritional knowledge, among others.(PK Onian'O JM Mutuku and SJ Molaba 2003:331.)

Soorranni beela baasuuf, aariifi dadhabbiirraa haara galfachuuf, maalummaa ofii ibsuuf, akkasumas sirana tokko mul'isuuf gargaara. Haalonni heedduun filannoo nyaataa keenya ni murteessu. Isaanis diinagdee, aadaafi barsiifata hawaasichaa, xiin sammuu fi haala argamamsaa, haala gabaa, beekumsaa nyaata qopheessuufaa ta'uu malu.

Traditional food systems provide a strong foundation for cultural identity, a basis for social support networks and medicinal remedies, and nutritional health. The promotion of traditional food and food systems assists Indigenous Peoples in gaining greater autonomy and self-determination and promotes health. Policies need to encourage sound environmental husbandry by all sectors of society, and provide opportunities for Indigenous Peoples to continue or enhance their utilization of traditional food systems. Nutrition and health education and making healthy market foods affordable provide a highly worthwhile complementary approach, which is needed to reduce the disparities in nutrition-related chronic diseases (Indigenous People food System and well-being 2013:21 gubbaati Ring and Brown, 2003; Gracey and King; 2009) waabeffachuun akka jedhanitti.

Akkuma barruu armaan oliirraa hubachuun danda'amutti aadaan nyaataa kan durii bu'uura aadaa isa cimaa, qorichummaafis hawaasa kan gargaarufi fayyummaa namaafis kan ooludha. Dagaaginni nyaata aadaafi haalli nyaataa eenyummaa hawaasa naannoo tokkoo akka inni beeksisufi eenyummaa isaallee akka ibsu beekamaadha. Seerroonn akka hawaasni bal'aan naannoo tokko keessa jiraatu sirnanyaata isaa gabbifatufi itti fufsiisatu haalonni mijataan dhimma kana gargaaru jiraachuu qaba. Sirni nyaataafi haalli fayyummaafi gaban nyaataa nagaa qabu dhibeewwan karaa hanqina nyaataatiin dhufan hambisuu keessatti shoora isa cimaa qabu.

2.2.1. Miidhaa Hanqina Nyaata aadaatiin dhufu

Hanqinni nyaataa miidhaa garagaraa namarraan geessisa. Isaan keessaa guddinni namaa quucaruu, dhibeef saaxilamuun warra muraasadha. Dhangaan bifa aadaatiin qopheeffamu garuu isa kanaaf faladha. Sababni isaatiis dnangaan karaa aadaatiin qopheeffamu ruqoota nyaataatiin kan badhaadhaan waan ta'aniifidha.

Micronutrient deficiencies are not inconsistent with high levels of overweight and obesity, as shown by vitamin A deficiency documented in almost one-third of children aged two to ten years in Mand, Federated States of Micronesia, where adult obesity is very high (Englberger et al., 2009). There is also evidence that as problems of food insecurity increase – through constraints in access to

traditional food sources, lands and waterways – traditional practices that protect against micronutrient deficiencies may increase (see section on food insecurity on pp. 17 to 20). For example, the prevalence of total anaemia among Inuit preschoolers illustrates the potential for traditional foods to ameliorate food insecurity. Children who had consumed no traditional food the previous day and were food-insecure, based on the United States Department of Agriculture (USDA) assessment tool for food insecurity, had the highest prevalence of anaemia, while iron-deficiency anaemia prevalence was low among children who had consumed traditional food the previous day, regardless of food insecurity status (Egeland et al., 2013)

Akka barreeffama armaan oliirraa hubannutti daa'imman umuriin isaanii waggaa lamaa haga waggaa kudhanii jiran nyaata aadaa sirriitti argatanii kan guddattan yoo ta'an dhibeelee kanneen akka qaama laamshessaafarraa bilisa ta'anii akka guddatan ibsa. Akkasumas daa'imman kun dhibee hanqina nyaataatii dhufan kam irraayyuu nagaa ta'nii guddatu jedha. Haaluma walfakkaatuun namoonni umuriin isaanii ga'eessa ta'anis yoo nyaata aadaa naannoo isaanitti hojjetamu hin fayyadaman ta'e dhibee garmalee furdachuu (obesity) dhaaf akka saaxilaman kaasa. Kanaafuu nyaanni aadaa naannoo ofiitti qopheeffannu fayyaa namootaaf gaarii akka ta'e ibsa. Kraa biraa immoo nammoonni naannoo fageenyarra jiraataniifi kanneen nyaata madaalamaa naannoo saaniitii argachuu hin dandeenyes rakkoo kanaaf saaxilamoodha.

currently, the risks of underweight and obesity vary considerably among Indigenous Peoples living in diverse settings. In general, Indigenous Peoples who live in remote areas with considerable biodiversity and who are engaged in traditional activities with little reliance on market economies tend to be of normal weight: among Awajún women of Peru, 92 percent had a body mass index (BMI) in what is considered the normal range of 18.5 to 24.9 kg/m² (Creed-Kanashiro et al., 2009); among the Ingano of Colombia, 89 percent of women and 96.6 percent of men had normal healthy BMIs (Correal et al., 2009)

Akka dubbisa armaan oliitiirraa hubannutti dubartoonni biyya Peeruu naannoo baadiyaa fagoo keessa jiraatanii nyaata gabaarraa bitamuu carraa argachuu hin qabneefi nyaata aadaa naannoo isaanitti hojjetamu nyaatan walgitinsi qamaa (BMI) isaanii qajeelaafi sirrii akka ta'e lafa kaa'a. Biyya Klombiyaa keessattis dubartoonni harka% 89-96.6 ta'an qaama madaalawwaafi nageenya qabu akka qaban agarsiisa.

“Food insecurity may not only cause lasting damage to future generations and the environment, it can also cause physical harm to individuals. It is important to realise that food insecurity can lead to malnutrition and, if prolonged, even death.” (Global food security assessment guidelines)

2006-2010:10) Akka yaada kanaatti rakkoon hanqinni nyaataa geessisu lafarraa baduu sanyii namaa fi naannoon baduu qofaa osoo hin taane qaamaa miidhamuu dhala nammaatiis ni geessisa. Rakkoon hanqinni nyaataa kun yeroo dheeraadhaaf yoo itti kan fufu ta'e lubbuutiin dhabamuu dabalatee rakkoo sababa han qina nyaataatiin dhufu maraa namatti ni fida.

2.2.2 . Nyaata Aadaafi Kan Gabaarraa(Traditional and Market Foods)

Dhangaa aadaa yeroo jedhamu kan haadholiin keenya bifa ammayoomeen otoo hin taane akkataa naannoo saniirraa,hawaasa keessaa barataniin nyaata qopheeffatan yoo ta'u nyaanni gabaarra bifa ammayoomeen argamu immoo miidhaa garaa garaa akka qabu namoonni hedduun ni himu.Nyaanni gabaarraa bitamu keessumaayyuu gosoonni nyaataa samsamanii gabaarra oolan kan keemikaalli fayyaanamaatiif hin taane garaa garaa keessatti heddummatu waan ta'eef faayidaasaarra miidhaa isaatuu heddammata.

Mothers were asked about their knowledge and perceptions regarding traditional local food and market or donated foods from outside the area. At baseline, mothers reported that traditional foods were good (80 percent), natural (41 percent) and good for children and families (16 percent). In the final survey, more mothers mentioned that traditional foods were good for health (34 percent), natural and without chemicals (29 percent). Mothers mentioned their suspicion that market foods may contain chemical contamination – especially the canned foods distributed through government programmes – and thought that their traditional foods were better. However, they also mentioned certain foods from outside as good complements to the diet and useful in times of scarcity. Other market foods, such as sodas, biscuits and sweets, were recognized as not being healthy foods. (Harriet V.Kuhnlein et al 2013:64)

Akka yaada armaan oliirraa hubachuun danda'amuttiharmoollin nyaata aadaafi kan gabaarraa argamuykn isa alarraa dhufu ilaalchisee beekumsa isaanii akka gumaachaniif yoo gaafataman akka armaan gadiitti yaada isaanii gumaachaniiru. Akka isaan yaada kannanitti nyaanni aadaa hanga (perseentii 80) nagaa qabeessa, (hanga perseentii 41) orgaanikiidha, hanga (perseentii 16) nyaata haadholiifi ijoolleef mijataa. Nyaanni aadaa kun hanga perseentii 29 fayya qabeessaafi kan keemikaalli namtolchee keessatti hin heddummanne dha. Nyaanni gabaarraa argamu ykn inni alarraa galu keemikaalaan kan guutame waan ta'eef fayyaa namaatiif miidhaa qabaachuu ni mala.

2.2.3. Meeshaalee Dhangaan Ittiin Dhiyaataniifi qophaa'an

Uummanni kamuu jiruufi jireenya gaggeeffatu keessatti meeshaalee adda addaatti dhimma baha. Meeshaaleen kunis aadaafi seenaa uummata sanaan kan walqabatuudha. Kunis haala naannoo isaanii irratti hundaa'uun meeshaa kana ofumaa tolfatanii itti fayyadamu. Kana ilaalchisee Dorson. (1972:2). "... material culture emphasis one techniques, skills, recipes, and formulas transmitted across the generations and subject to the same forces of conservative tradition and individual variation" ...'jechuun ibsa. Yaadni ogummaafi malli meeshaalee ittiin uummataniifi kunuunsan addaa addummaa aadaan hawaasaa jidduu jiruuti kan jedhu of keessaa qaba.

Wood ward. (2007:14).Akka kaa'etti"Material culture to any material objects ...that people perceive, touch,use and handel to caaryout social activities within ,use or contaemplate." yaanni barreessaa kanaa yemmuu balbaloomsamu meeshaadaa jechuun akkaataa uummanni tokko wantoota aadaa kanneen itti fayyadamu, akkaataa itti yaaduufi jiruuf jireenya isaa akkamitti akka gaggeessu ,meeshaalee kunniinis,meeshaaleen kunneenis jiruuf jireenya hawaasichaa keesstti maaliin akka bakka bu'aman , maaliin akka fakkeeffaman kan ibsuufi calaqisiisu akka tahe nama hubachiisa.

Filee Jaallataa (2016:191)Henry Glassie. (1999:40). waa'ee meeshaalee aadaa yoo ibsu, "material culture is conventional name for the tangible yield of human conduct." Yaadni kun kan ibsu, meeshaaleen aadaa waan qabatamaa amala dhala namaa waliin walqabataniidha.

Hayyuun Woodward.(2007:152).Jedhamu meeshaalee aadaatti hiikaa yoo kennu, "... because objects are things that humans interact within an environment, they are part and parcel of all types of human activity. We can say that objects are any social performance, whereby people go about actively constructing and communicating meanings." jedha.Kan irraa wanti hubatamu jireenya dhala namaa meeshaalee aadaa waliin akka walqabatuufi meeshaaleen sochiilee kamuu keessatti qaban guddaa akka ta'eedha.Meeshaaleen kunneenis gosoota garagaraa qabu. Isaanis:warra waraanaaf oolan,nyaataaf dhugaatiif kan oolan,sirbaaf kan oolan,miidhaginaaf kan oolani dha. Isaan keessaa ani kanan ilaalu warra nyaataaf dhugaatiif oolanidha.

2.2.4. Sirnootaafi Ayyaanota

Sirna jechuun haala raawwii aadaalee nama gammaachiisanis ta'e kanneen nama gaddisiisan adeemsota jiran agarsiisuun yookan calaqisiisuun kan itti ibsamanidha. Sirnoonni gochaa aadaa uummata tokkoo calaqisisan kunneenis hawaasicha abbaa aadaa biratti irra deddeebiidhaan kanneen raawwatamaniifi kanneen beekamanidha.

Filee Jaallataa.(2016:120).peekfi Yankah.(2004:797).Waabeffachuun akkas jedhe “Peopple in particular African societs recognize and practice a number different ritual performance. This might be concerned with religion, healing, poletical and family relations, individual and social transformations, and ather matters aswell.” Barreeffamni armaan olii kun kan ibsu biyyoota Afirikaa addaa addaa keesstti raawwiin sirnoota addaa addaa kan jiran yemmuu ta'u isaan keessaa sirnoota amantaa, siyaasaa, sirna gaa'elaa, awwaalcha, aldiddaaykn waldhabdee hiikuu, jijjiirama amalaa dhuunfaafi hawaasaa kanneen gurguddoo akka tahan barreessanii jiru.

Filee Jaallataa.(2016:122).Stephens.(2005:2).wabeeffachuun“Rituals are frequently highly organized and controlled often meant to indicatero announce membership in agroup. Most rituals bring together many types of folklore: verbal such as chants, rcitations, poems, or song, customary such sa gestures, dance or movements, material:such sa food books awards, clothing andcostumes.” Kana jechuun sirnoonni hawaasa addaa addaan raawwtaman kunneen gosoota beekamtaa kanneen akka meeshaadaafi afoolawwan addaa addaa akka haguugaman ibsanii jiru.

2.2.5. Sakkatta'a Barruu Wal-Fakkii

Sakatta'a barruu wal fakkii keessatti wanti ilaalamuu qabu mata duree qorannoo sanarratti namoonni biroon maal aaka jedhan ilaaluu dhaan kan wal falmu ykn kan wal deeggaru ta'uu isaa bakka itti ibsamudha.yoo kan wal faallessu ta'e sababa isaa ibsuu yoo kan wal deeggaru ta'e immoo wal deeggarsiisuudhaan kaa'udha.Anis qorannoo qaaccessa sirna raawwii nyaata aadaa qopheessuu jedhu kana keessatti sakkatta'a barruuti kanan jedhee fudhadhee keessaa tokko:

Abebe.(2003). “The construction of Ethiopian National food Cuisine.” Yuun veersiitii Jimmaa keessatti qorannoo gaggeeffamedha. Qorannoon kunis haala qophii nyaata aadaa kan sabaaf sab lammoota garaa garaa Itoophiyaa keessa jiranii akka walii galaatti kaasuudhaanqorachuu yaalera. nyaata aadaa kan Ormoos kanneen akka cuukkoo, qincee,caccabsaafaa tuquuf

yaalera.Haata’u malee qorataan kun qorannoo isaa keessatti nyaata aadaa saba maraa kana iddoo tokkotti yeroo qoratu tokkoo tokkoo isaanii bilchinaafi gadi fageenyaan waan hin qoranneef hanqina qaba.Ani immoo qorannoo koo kana yemmuun gaggeessuu kan saba maraa irratti xiyyeeffadhee osoo hin taane kan saba Oromoo ta’ee achi keessaayyuu kana aanaa tokkoorratti xiyyeeffadheeni waan ta’eef garaa garummaa bilchinaan gadi fageessanii ilaaluurratti walcaala.Gama biraatiin qorataan kun nyaanni aadaa kun maalirraa akka qopheeffaman malee yeroo akkamii akka qopheeffamaniifi haala akkamii keessatti aaka qopheeffaman hin ibsine akkasumas nyaanni aadaa kunneen meeshaalee aadaa akkamiirratti aakka dhiyaataniifi hariiroo maalii akka waliin qaban illee hinibsine.

Margaa.(2007). “Nyaata Aadaa Wallaggaa boqqoolloo irraa tolfamu”Yuunversiitii Wallaggaatti digirii tokkoffaa guuttachuuf qoratera.Haata’u malee qorannoo isaa keessatti nyaata aadaa kanneen boqqoolloo irraa tolfaman qofaa irratti xiyyeeffate.Qorannookoo kana waliin bakka muraasarratti yoo walfakkaatanis kan koo nyaata aadaa kanneen boqqoolloo irraa tolfaman qofaa osoo hin taane kanneen midhaan gosa garaa garaa irraa tolfaman ofkeessatti kan qabatudha.Karaa birootiin qorataan kun qorannoo isaa keessatti nyaanni aadaa kun maal irraa aakka qopheeffaman malee yeroo akkamiifii ayyaanota uummataa isa kam kamiif nyaanni kun akka qopheeffamu hin ibsine.Akkasumas nyaanni aadaa kun yeroo nyaatamu meeshaalee aadaa kam kam waliin deemu kan jedhus qorannoo isaa keessatti hin keenye.

Meaza .(2014).“The Glycemic Index of Some traditional Ethiopian Foods In Mice.” Addis Abeba University. Akka qorannoo kanaatti dhangaan akka aadaatti qopheeffamu marti isaatuu fayyaa namaatiif balaa akka qabu qorannoo ishee keessatti ibsiteetti. Isheen akka qorannoo shee keessatti ifa gochuuf yaaltetti nyaanni aadaa ruqoota nyaataa kanneen akka prootini,kaarboo hydreetii,cooma, faatiidhaangarmalee kan badhaadhaan waan ta’aniif fayyaa namaatiif balaa qabu jetti.Haata’u malee nyaanni aadaa qirimoota nyataatiin kan badhaadhaan ta’innillee kan isaan nyaataaf dhihaatan yeroo mara otoo hin taane guyyoota ayyaana waggaafi guyyoota sirnoonni took tokko jiran kan qopheeffamanidha.Kanaafuu nyaanni aadaa galgalaafi ganama akka buddeena nyaannutti kan qophaaffama waan hin taaneef miidhaan isaan gama fayyaatiin qaqabsiisan waan jiru miti.Gama biraatiin dhangaan aadaa kun hedduminaan namoota baadiyaa keessa jiraaatan biratti waan beekamuuf namoonni baadiyaa keessa jiraatan immoo irra caalaan isaanii qonnaan bultoota waan ta’aniif hojii humnaa hojjetu.Hojii humnaa yeroo hojjetan immoo

nyaanni isaan nyaatan sun gubatee gara hojiitti jijjiirrama malee bifa coomaatiin qaama keessatti hin kuufamu. Qorannoon ani gaggeessu dhangaan bifa aadaatiin qophaa'u maal maal irraa tolfama ,akkamitti qopheeffama,yoom qopheeffama kan jedhu dha malee dhangaan sun qirimoota hamamii of keessaa qaba kan jedhu miti karaa kanaa qorannoo Meaza irraa adda ta'uu mala.

Lijaalem.(2009). “Nyaata aadaafi Meeshaalee Nyaata Aadaa Oromoo” Godina Wallaggaa Bahaa Aanaa Gutoo Giddaa Yuunversiitii Finfinnee Qorannoo Digirii tokkooffaa Guuttachuuf qopheessee jira. Qorannoon kun qorannoo koo waliin wanti isa walfakkeessu nijira. Fkn akkatta nyaanni aadaa itti qopheeffamu, yeroo akkamii akka qopheeffamu, gosoota midhaanii maal maal irra akka qopheeffamu, gosoota nyaataa aadaa, meeshaalee aadaa nyaataaf oolan kanneen jedhan qorannoo koo waliin yoo walfakkatanilee wantoonni qorannoo koorra adda taasisanis nijiru. Qoratiichi qorannoo kana yemmuu gaggeessu faaruu yeroo nyaanni qopheeffamu faarfataman illee itti dabalee laalee jira. Akkasumas sirnoota nyaata aadaa waliin deemaniifi ayyaanota nyaata aadaa waliin hariiroo qabanis ilaalee jira. Inni garuu warra kana waan itti hin daballeef qorannoo kana adda taasisa.

2.3. Yaaxina Qorannichaa

Qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu yaaxinni qorannoo sana deeggaru jiraachuun baayyee murteessadha. Yaaxina jechuun adeemsa waan sanaa ittiin xiinxaluu jechuudha.

2.3.1. Yaaxina Aadaa (Folk Cultural Theory)

Yaaxinni aadaa aadaa hawaasaa kan qortu ta'ee yaaxinaan qofaa osoo hin taane al-oolattis dhimma ba'uudhaan aadaa tokko qorachuun barbaachisaa akka ta'e lafa kaa'a.

Richard M.Dorson. (1972:40). Henry Galassie. (1969:16). wabeeffachuun “Folk culture is both field worker and theorist, and a modern study of material culture might include the detailed description and ordering of field data , the historic ,geographic connection of types , constructions and uses, as well as functional and psychological speculations” Akka yaada kanaatti qorannoon aadaa ammayaa'aan tokko (folk culture) kan inni irratti xiyyeeffatu yaaxina (theory) irratti qofaa osoo hin taanekan inni of keessatti haammachuu qabu karaa ammayyaa ta'een hariiroo yaaxinniifi al-oolli waliin qaban akkasumas hariiroo xiin sammuun dhala namaa walin qaban duubatti deebi'ee seenaa duraanii ilaaluun murteessaa akka ta'e kaa'a. Qorataanis

qorannoo kana yeroo gaggeessuu ija yaaxina Aadaatiin ilaalee qorannoo kana gaggeessera. Kana jechuun qophiin nyaata aadaa Oromoo durii kaasee kan tureefii har'as kan jiru waan ta'eef qorataan qorannoo kana keessatti al oolatti gargaaramuudhaan sirna nyaataa kan durii duubatti deebi'ee qorachuun ilaalera.

2.3.2. Yaaxina Aadaa Bu'uureffate(Cross Cultural Theory)

Richard M.Dorson. (1972:40) Akka yaaxina kanaatti hawwaasni kamuu garee keesa jiraatu qaba. Gareesaa kana keesstti aadaa isaa calaqisiisa. Hawaasa gidduu garaa garummaan aadaa jiraatus hawaasni hunduu aadaa mataa isaa ni qaba. Aadaan kun immoo kan hawaasichi kallatumaan itti goruufii irraa goru qaba.Qorannaa kana keessattis ija yaaxina Aadaa bu'uureffateen ilaaluun aadaan nyaataa aadaa hawaasni naannoo tokko jiraatu qabu ta'uu isaa ilaalera. Hawaasni naannoo tokko jiraatu aadaa nyaataafi meshaalee ittiin nyaata isaa dhiheeffatu kan mataa isaa ni qabaata. Kun immoo hawaasa naannoo tokko jiraatu hawaasa naannoo biro jiraaturraa kanneen adda baasan keessaa isa tokkodha.

BOQONNAA SADI

3. Malleen Qorannichaa

Boqonnaankun kan of keessatti haammatu mala qorannoon jalqabaa hanga dhumaatti ittiin gaggeeffameedha. Innis haala waliigalaa qorannichaa, filannoo iddattoo qorannichaa, filannoo hirmaattota qorannichaafi tooftaaleefi meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanname walduraa duubaan dhiyaateera.

3.1. Mala Qorannichaa

Malleenqorannoo garagaraa akka jiran hayyoonni ni ibsu. Malli qorannoo Akkamtaa (qualitative) malleen jiran keessaa tokko yoo ta'u graafi garaa garaatti gargaaramee osoo hin taane bifa bargaaffii, af-gaaffi fi daawwannaatti gargaaramee gadi fageenyaan kan ibsu waan ta'eef mata duree qorannooko waliinis kan deemu kana waan ta'eef anis kanatti gar gargaarameera.

Dastaan.(2002:30). “Qorannoon aadaa hawaasaarratti xiyyeeffatu aadaa hawaasa murtaa'ee bakkuma jirutti ibsuudha.” Jedha. Qorataanis hawaasa keessa kallattiidhaan deemee dhimma irratti kaayyeeffate sana gadi fageenyaan qorata” Jechuun kaa'eera.

3.2. Madda Ragaa Qorannichaa

Odeeffattoonni qorannichaa haadholii, maan guddoota, waltajjii sirnichaa, maatii qoratichaa, hawaasa naannoo sanii fi Waajjira Aadaafi Turizimii Godina Horroo Guduruu Aanaa Horrooti. Namoota sirna nyaata aadaa irratti beekumsa qaban iyyaafachuun manguddootaafi hirmaattota sirnichaa waa'ee sirna kanaa beekanirraa ragaan funaanameera. Akkasumas yeroo sirnichi raawwatu kaallattumaan irratti hirmaadhee daawwachuun raga funaanera.

3.3. Iddattoofi Maloota Iddatteessuu

Iddattoo jechuun lafa qorataan odeeffannoo walitti qabatudha. Qorataan yeroo, maallaqa, humanfi kkf qusachuudhaaf iddattoo filachuun barbaachisaadha. Malli iddattoo qorataan itti gargaarame iddattoo mitcarraa (non probability sampling) dha.

3.3.1. Iddattoo akkayyoo

Qorannoo qulqullinaa (qualitative) gaggeessuu keessatti mala iddatteessuu akkaayyoo fayyadamuun barbaachisaadha. Mala iddatteessuu kana keessatti odeef kennitoonni itti yaadamaniiituu filatamu. Sababni isaas qorataan akkayyoo akka kaayyoo qorannichaatti deebistoota filatee dubbisa. Kunis kan ta'eef qorataan warra beekumsa dhimmicha irratti qaban namoota odeeffannoo quubsaa naa kennuu danda'u jedhe murteesse kallatumaan bira dhaqee raga funaannateera. Kana ilaalchisee Berg .(2001). "When developing a purposive sample, researcher use their special knowledge or expertise about some group to select subjects who represent this population." Jechuunibsa. Yaadni kun kan mul'isu qorataan odeeffannoo kennitoota isaa kan filatu kaayyoo qorannoo isaa bu'uura godhateeti.

3.3.2. Iddattoo darbaa dabarsaa

Malli iddattoo darbaa dabarsaa gosoota iddattoo miti carraa keessaa isa tokko ta'ee odeef kennitoota namni eeruudhaan kan filatamanidha. Malli kun kan fayyadu odeef kennitoota argachuun rakkisaa yeroo ta'uttidha. Qorataanis mala kanatti fayyadamuun dubartoota lama mala kanaan gaafateera.

3.4. Mala Funaansa Odeeffannoo

Odeeffannoon tokko yeroo funaanamu mala af gaaffii, daawwanaa, dookmentii sakatta'uu, marii gareetiin funaanamuu ni dan da'a. Haata'uutii qorannoo kana keessatti qorataan mala af gaaffiifi, daawwannaatti dhimma ba'uun odeeffannoo funaannchuu danda'era. .

3.4.1. Afgaaffii

Afgaaffiin kan qorataan odeeffannoo kennitoota kallattiin gaafatee odeeffannoo funaanuudha. Gaaffilee qorataan kun gaafate, gaaffilee banaatti gargaarama. Gaaffilee banaan odeeffannoo kennitootni osoo hindhiphatin waan gaafataman san hanga beekan kan deebisaniidha. Deebiin gaaffii banaa daangaa hinqabu. Qorataan sirna cidhaa, sirna shananii dubartii, kabaja ayyaana masqalaa irratti argamuun dhangaan sirnichaa akkamitti aakka qopheeffaman, maal mal irras akka qopheeffaman haadholii ogummaa qaban gaafateera. Qorataan afgaaffiitiin dubartoota torba (7) dhiira sadii (3) walumaa galatti namoota dhimmicharratti oogummaa qaban kudhan dubbisuun odeeffannoo walitti qabateera. Sirna cidhaarratti dubartii tokko, sirna shanaaniirratti dubartii ogeettii tokko, sirna ayyaana Masqalaarratti dubartii tokko sirnaan alatti dubartoota afur gaafachuun odeeffannoo fudhateera. Afgaaffii kanarraayyis dhangaaleen yeroo sirnoota garaa

garaa qopheeffaman maal maal akka ta'an, sirni tokko yeroo jiraatu dhangaaleen sababni barbaachisaniif gammachuu namaaf dabaluu ta'uu akka ta'e bira ga'ameera.

3.4.2. Daawwannaa

Mallikun kan qorataan dirreerratti bobba'ee ragaasaa irratti hirmaachuun funaannatuudha. Xaahaa ,(2014:35).Dawson (2009).Waabeffachuun hirmaattota daawwachuu yoo ibsu, Tooftaan hirmaattota daawwachuu yoo qoratichi hawaasa qorannoo keessatti dalagu sanaan dhiyeenya ykn haala mijaa'aa hinqabaatin akkaa tooftaa qorannootti hinfayyadamnu. Yoo aadaa qorannoo irraatti gaggeessinuufi hawaasni qorannoon keessatti gaggeeffamuun dhiyeenya(familiarity) qabaanna ta'e, tooftaa qorannoo salphaa ta'ee arganna. Yoo kana ta'uu baate tooftaa qorannoo kana fayyadamuun baay'ee ulfaataadha.

Qorataan hirmaachaa daawwachuudhaan iddoo sirnichi adeemsifamutti argamuun adeemsa sirna raawwii nyaata aadaa sirnicha keessatti qopheeffaman, hirmaattota sirnichaafi meeshaalee sirnichaaf barbaachisan ragaa quubsaa argachuuf iddoo sanatti argamee daawwannaa taasisera. Haaluma kanaan af-gaaffii gaaffachuun yaadannoo qabatee jira. Dhangaa sirnicharratti qopheeffamanis suura kaafateera. Qoraataan Bitootessa 24/08/2010 bakka sirni cidhaa gaggeeffamutti argamuudhaan daawwannaa gaggeessuun odeeffannoo walitti qabateera.Fulbaana 22/01/2010 sirna shananii dubartootaarratti argamuudhaan sirana shananii sanarratti dhangaa qopheeffaman akkamitti akka qopheeffaman, maal irraayis akka qopheeffaman daawwachuudhaan odeeffannoo walitti qabateera. Haaluma walffakkaatuun sirna kabajaa ayyaana masqalaa kan fulbaana 17/01/2010 kabajame irrattis argamee sirana kanarratti dhangaalee dhiyaatan daawwachuun odeeffannoo walitti qabateera.. Dawwannaa kanarraayis qorataan gosoonni dhangaa sirna fuudhaaf herumaarratti dhihaatan,yeroo sirna shananii dubartootaa dhangaaleen qopheeffaman maalmaal akka ta'an. Akkaataan qophii dhangaaleefi gosa midhaanii kam kam irraa akka qopheeffaman adda baafateera. Meeshaaleen dhangaa waliin wal qabatanii dhiyaatanis naannoo kanatti beekaman eenyufaa akka ta'an daawwateera. As keessatti dubartoota ogummaa qaban sadi af gaaffii gaafachuu danda'eera.

3.5. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo

Odeeffannoo meeshaalee garagaraatiin funaanama. Meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanamu keessaa qorataan meeshaa suur-sagaleetti fayyadamee sirna raawwii nyaata aadaafi meeshaalee

ittiin dhiyaatan waliin wal qabatanii argamuun suuraa kaafachuufi sagalee waraabbachuun odeeffannoo sassaabbateera. Suuraaleen kaafaman hangi tokko qorannoo kana keessatti dhiyaataniiru. Sagaleen waraabanis gara barreeffamaatti jijjiirameera. Qorataan Fulbaana 17/01/2010 ayyana masqalaarratti, Fulbaana 22/01/2010 sirna shananii dubartii irratti, Bitootessa 24/08/2010 sirna kabajaa cidhaarratti argamuudhaan dhangaalee sirnoota kana waliin qopheeffaman suura kaafachuun odeeffannoo funaannateera.

3.6. Naamusa Ogummaa

Qorannoon yeroo gaggeeffamu adeemsaafi naamusa mataa isaa qaba. Namni qorannoo gaggeessus of eeggannoo gochuun dhimma qoratu sana seeraan adeemsisuutu irraa eegama. Kunis hawaasa sanaan walfakkaatanii akka isaanii ta'anii mul'achuufi raawwachuun safuu hawaasichaa eegaa itti deemuudha. Qorataanis hawaasa kana wajjin turee dursa waan gochuu qabuufi dhimma laguu qabu akka himaniif gaafate. Sana booda sirnicha irratti argamuun waan waraabbachuufi suuraa kaasuu qabu kaasee waan dhorkaa ta'e immoo irraa of eeguun hawaasaaf amanamee jira. Bakka irratti hirmaachuufi ilaaluun hinayyamamne irraa of eegee aadeemsa isaa funaannateera.

3.7. Adeemsa Qaaccessa Ragaalee

Mala funaansa odeeffannoo irratti hundaa'uun ragaalee argaman akka armaan gadii kanatti qaacceeffamaniiru. Jalqaba namoota sirna nyaata aadaa qopheessuu beekan kudhan Gandoota lama keessatti gaaffileen garaa garaa dhiyaateeraaf. Deebii yeroo kennan bakka barbaachisaa ta'etti sagalee waraabbachaa kaan immoo yaadannoo qabachaa kaa'amera. Daawwannaa taasiseenis kan hayyama argate suuraa kaasuun kaayee jira. Daawwannaan kunis mana warra cidhaa, shananii dubartii, ayyana masqalaarratti dhangoota qopheeffaman maaliif akka qopheeffaman akkamitti akka qopheeffamaniifi raawwiin achitti raawwatu akkam akka ta'e mara daawwachuun qaaccessuun danda'ameera.

BOQONNAA AFUR: MALA QAACCESSA RAGAALEE

4.1. Raawwii dhangaa qophessuufi meeshaalee ittiin dhiyaatan

Ummanni oromoo aadaa ittiin beekamu hedduu qaba isaan keessaa aadaan dhangaa qophaassuu isa tokkodha. Dhangaa yeroo jedhamu gosa lammatti qooduun nidanda'ama issanis dhangaa yeroo mara nyaatakeenya guyyaa guyyaaf qopheeffannuufi kan yeroo took tokko sirna ta'etokkoof haala addaatiin qophaa'udha. Qorannoon kunis kan inni irratti xiyyeeffatu dhangaa yeroo took tokko haala addaatiin qopheeffamu irratti xiyyeeffata. Ummanni oromoos dhangaa sirnoota garaa garaatiif qopheeffatee itti gargaraamuu kan eegale erga lafa kanarra saba ta'ee jiraachuu eegalee kaaseeti dha. Dhangaan kunis sirna adda ta'e waliin walqabatee yeroo qophaa'u akkaataan qophii isaa garaa gara. Tarii gosti midhaanii irraa qopheeffamu tokko ta'uu danda'a. Haaluma kanaan aadaa isaa kabajachaa tureera har'as kabajachaa jira.

4.2. Qaaccessa Gosoota Dhangaa

4.2.1. Cumboo

Cumboon dhangaa xaafii diimaarraa tolfamuun beekamu ta'ee dhangaa yeroo sirna kamuu nyaatamuunbeekamudha.

Suura(2 cumboo baaduu furdaafi dhadhaa cororsaatiin dhihaate mul'isu.

Akka aadde Zoodituu Guddataagaafa gaafa 23/08/2010 odeeffannoo naaf kenniteitti cumboon kan qopheeffamu xaafii diimaarraati. Xaafii diimaan kun soramee quulleeffamee booda daakama. Yeroo daakamu kanas suunqoon itti dabalamee waliin daakama. kunis akka fooliin isaa namatii toluufidha. Erga daakuun isaa qopheeffamee booda duraan dursaa raacetiin xaafii diimaa qofaatti raacetaa'a. Raacetii dursee qopheeffameetti daakuun xaafii diimaa bishaan lab jedheen walitti bukeeffama. Akka inni xiqqoo turee walnyaatinsa gaggeesseen ykn kof jedheen eeleen cumboo beeddee jedhamu ni o'a. Eleen kunis eelee gosa sadidha. Inni irra keessaa kan iitti gombifamu, inni gidduu kan bukoon itti naqamu, inni jalaa immoo kan sunsummanirra taa'ufi isa mara saanii baatudha. Otoo bukoon eeleeerratii hin naqamiin eeleen sun dursee sirriitti o'ifama. Kana booda bukoon sun fuudhamee eelee o'ee diimate sanarratti sutasuutaan qodaa isaaf tolfame qaandoo kan jedhamu buqqee duudaarraa kan tolfameen eelee beeddee jedhamu sanarratti naqama. Erga naqamee xumurameen booda inni irra keessaan itti qadaadamu itti qadaadama. Ibiddi suuta suutaan akka hin gubannetti irraaf jalaan itti boba'a. Akkuma inni bishaatetti eeganii irraa ffuudhuun dhadhaa baqfame meeshaa maasaroo jedhamuun baaduu furdaa irratti naquun itti coroorsu. Kana booda fuudhamee nyaataaf oola. Nyaata cumboo baaduu furdaafi cororsaa waliin.

4.2.2. Caccabsaa

Caccabsaan dhangaa aadaa oromoo biratti beekamaafi jaallatamaadha. Caccabsaan dhangaa yeroo hedduuf turuu danda'udha. Akka aadde Maarituu Kabbadaa gaafa guyyaa 9/05/2010 odeeffannoo akkas jechuun naaf kennan: Caccabsaan nyaata aadaa Oromoo keessa isa tokkodha. Caccabsaan nyaata aadaa guyyaa ayyaanaa qopheeffamu ta'ee nyaataa baayee jallatamaafi mi'waa ta'edha. Caccabsaan nyaata sirna Gadaa keessatti qopheeffamu keessaa isa tokkodha. Caccabsaan kaninni qopheeffamu xaafii diimaarraa yoota'u innis akkaataa itti qopheeffamu qaba. Duraan dursee xaafii diimaan niqopheeffama xaafii diimaan kun maxinoon isaa akka buddeena tolchaniitti tolfama. Akkuma tolfameen xixiqeeffamee ciccta. Inni ciccite sun aduu keessatti afamee akka akaayiitti goggoga. Dhadhaan baqfamee erga qophaa'ee booda meeshaa qulqulluu irraatti dhadhaan baqe sun maxinoo buddeenaa goggogfame sanatti cororsamee waliin makama. Kana booda yeroo barbaadametti nyaataaf nioola. Cororsaan dhangaa sirna Gadaa waliin hariiroo guddaa qabanidha. Dhangaa sirna Gadaa keessatti aaka goodaatti dhyaan keessaa caccabsaan isa tikkodha. Caccabsaan dhangaa quufaaf nyaatamu

miti.Erga nyaata nyaannee quufnee booda aaka dabalataatti nyaatama.Kanaafuu dhangaa gurra nyaatu jedhama.

4.2.3. Cuukkoo

Akka aadde Maarituu Kabbadaa gaafa guyyaa 9/05/2010 odeeffaannoo akkas jechuun naaf Kennan: Cuukkoon dhangaa Uummata oromoo biratti beekamaadha. Cuukkoon ndhangaa garbuurraa hojjetamudha.Duraan dursee garbuun tumamuudhaan qolli isaa irraa gadhiisisama.Qolli isaa erga irraa lakkisee booda garbuun sun dheedhessuudhaan ni akkaawwama.Erga akaawwamee booda baabura ammayyaatiin ykn ofcii mana keessaatiin ni daakama.Achii booda qolli irrattii hafe yoo jiraate gingilshaadhaan keessaa gingilchama.Erga daakuun isaa qulqulleeffamee qopheeffamee booda dhadhaan maasaroodhaan baqfamee itti naqamee fal'aanaan walitti makama,Kanaan booda meeshaalee qulqulluu ta'e irratti namootaaf kennama.Cuukkoon nyaata yeroo nyaatamu nama hudhu waan ta'eef qofaa isaa hin nyaatamu. Kan inni nyaatamu aannaniin unatameetidha.Cukkoon nyaata hojjetamee yeroo dheeraadhaaf turuu nanda'udha.sababni inni yeroo dheeraa turuuf danda'ufis cuukkoon yeroo hojjetamu bishaan waliin wal hin argu.Dhadhaa qofaadhaan sukkuumamee hojjetama.Yeroo irraa fudhamee nyaatamu harkaan hin tuqamu kan fuudhamu fal'aananidha.Cuukkoon dhangaa sirna Gadaa keessatti qopheeffaman keessaa isa tokkodha.Cukkoon dhangaa yeroo hedduu turuu danda'u waan ta'eef namoonni mana isaaniirraa fagaatanii guyyoota dheeraadhaaf turan akka galaatti qabatanii deemu.Akkasumas dhangaa yeroo nyaatan bishaan nama obaasu waan ta'eef fayyaanamaatiif gaaridha. Cuukkoonhaalli qophii isaa kan walxaxaa hin taaneefi namni kamuu takkaa yoo arge qopheeffachuu ni danda'udha.

4.2.4. Qincee

Akka aadde Kuulii Asaffaa gaafa guyyaa 17/01/2010 haala qophii qincee odeeffannoo naaf kennaniitti qinceen dhangaa garbuurraa ykn qamadiirraa qopheeffamudha. Dursee qamadiin soramee qulleeffama.Qamadiin qulleeffame miiccamee aduutti afama.Erga gogee booda ni hororama.Akkuma hororameen kan gara malee daakame keessaa soruun isa sirriitti hororame sana fuudhanii meeshaa guddaasatti affeellama.Akkuma affeellameen bishaan isaa keessaa akka ba'uuf ni dhimbiibama. Biqiltuu sokonota jedhamuun yoo inni dhibe immoo sukaayee jedhamuun ukkaafamee taa'a.Erga fooliin biqiltuu urgooftuu kanaa keessa gaggalagalee booda godaa qulqulluurratti naqamee dhadhaan qaqqamee irratti coroorfama.Hanga sirriitti dhadhaan

keessa lola'uttis itti naqu.Erga kun hundumtuu ta'een booda meeshaa qorii jedhamu kan muka waddeessaarra miidhagfamee ogeessaan hojjetamutti naquudhaan achikeessaa fal'aanaa kukkutuun namootaaf kennama.Yeroo nyaatamus harka ofiirratti abban barbaade immoo meshaarratti naqatee nyaachuu nidanda'a.Qinceen kan inni qopheeffamu guyyaa ayyana masqalaati.Ayyaani masqalaafi qinceen wal biraa hin hafan.Sababani qinceefi ayyaanni Masqalaa waliin deemaniifis ayyaanni masqalaa kan kabajamu ji'a fulbaanaa keessadha.Jiini fulbaanaa immoo yeroo margi biqilee horiin marga dheedee aannaan mirgisuu waan ta'eef dhadhaan imoo aannaan irraa waan argamuuf rakkoon dhadhaa waan hin jirreefidha. Qinceen immoo yeroo hojjetamu dhadhaa waan barbaaduuf ayyaanni masqalaafi qinceen waliin deemu

4.2.5. Marqaa

Marqaan gosoota midhaanii garaa garaarraa qopheeffama.Isaan keessaa marqaa qamadii, marqaa garbuu, marqaaxaafii, marqaa boqqoolloo, marqaaaajjaa (matajaboo) jedhamuun akkaataa gosa midhaanii sanaa waamama.Marqaan gasa midhaanii kamuu yeroo qopheeffamu dursee daakuun midhaanii sun ni qopheeffama.Erga daakuun midhaanii qophaa'een booda bishaan meeshaa ta'een ni bulqfama.Meshaan marqaan itti marqamu sun kan supheerraa tolfame ta'ee distii, sataattee jedhamuun beekmu ni qopheeffama.Innis sunsumma gubbaa taa'ee bishaan o'aan sun itti qicama.Bishaanichi hanga inni danfutti eeguun dirqama.Erga bishaanichi danfee booda daakuun midhaanii qopheeffame sun suuta suutaan itti naqamaa boojitoo meeshaa jedhamu kan muka irraa soofamee tolfameen sochoofama.Daakuun kunis kan itti naqamu altokkotti otoo hin taane suuta suutaan ykn osoo sochoofamuu jalajalaan itti naqamee hanga inni bishaatutti bishaan o'ifamee jiru sana suuta suuta itti naquudhaan sochoofama ykn marqama.Akkuma inni bilchaateen irraa baafamee meeshaa irratti erga naqameen booda harka dhiqatanii gidduusaa addaan saaquudhaan ykn boollessuudhaan dhadhaa maasaroo keessatti baqfame baaduu furdaa jala buusuudhaan irratti coroorfama.kanaan booda nyaataaf dhiyaata.Marqaan nyaata hojjetamee yeroo hedduuf turu osoo hin taane nyaata o'aa saatti nyaatamudha.Marqaan namoota utaalloon qabateef akka filannootti dhiyaataaf sababni isaas qoricha utaalloomi jedhama.Dhangaan kun dhangaa yeroo kamuu nomoonni akka salphaatti mana saanittii hojjetatanii nyaatanidha.Marqaan dubartiin yeroo deessu akkuma deesseen osoo nyaanni kamuu hin kennamiifiin marqaatuu kennamaaf.Sababni isaas nyaata qaama namaa ijaarudha. Akkasumas human namaaf kennudha jedhamee hawaasa biratti waan beekamuuf.Dubartoonni da'anii hanga gaafa lafaa ka'anitti nyaanni isaaniif dhiyaatu

hedduminaan marqaadha.Marqaan dubartii deesseef malee fudhatamee gara mana namaa hin dhaqamu garuu dubartii deesse yoo taate ni danda'ama. (Madda aadde Zoodituu Guddataa guyyaa 22/01/2010

4.2.6. Qorii/Akaayii Qorii

Akaayiin qorii guutummaan guututti garbuurraa hojjetama.Garbuun bishaan o'iffame keessatti yeroo muraasaaf dhuubama.Garbuun dhuubame kun meeshaa mooyyee jedhamu kan mukarraa tolfamee keessaatti nitumama.Akkuma tumamee qolli isaa irraa gadhiiseen booda ni ukkaafama.sababni ukkafamuufis akka bobbokokuufidha.Achii fuudhamee qolli isaa keessaa sorama.Qolli isaa erga sorameen booda eele sibiilaarratti akaawwma.Erga akaawwameen booda ammas mooyyee keessatti akka qolli isaa irraa gadhiisuuf nishaffama.Erga sheffameen booda ammas huubani isaa keessaa ni sorama.Akkuma soramee qulqulleeffameen dhadhaan maasaroodhaan baqfamee meeshaa diriiraarratti dhadhaa waliin walitti sukkuumama.kanaan booda fuudhamee nyaataaf oola.Akaayiin qorii dhangaa sirna Gadaa keessatti qopheeffamu keessaa isa tokkodha.Namoonni yeroo fira isaanii fagoo jiruu dubbisuu dhaqan akaayii qorii fuudhatanii deemu.Akaayiin qorii hojjetamee yeroo dheeraaf turuu ni danda'a dafee kan samu (kan badu) miti.Sababni isaas akaayiin qorii yeroo qopheeffamu dhadhaan baqfamee booda daakuun barbarree qopheeffamee walitti sukkuumama ashaboonis akka mi'eessuuf itti dabalama.Barbarreen amala gubaatii waan qabuuf ashaboon immoo amala alaawummaa waan tokkoo ittisuuf akkaayiin qorii otoo hin alaayiin yeroo dheeraa turuu danda'a.Haala teknoolojii ammayyaatiin bakka qorraa yoo taa'emmo yeroo hedduuf turuu akka danda'udha. (Madda aadde Xajjituu Dasitaa guyyaa 11/05/2010

4.2.7. Laanteta

Gostidhangaakunmaxinnooqamadiirraatolfama.Qamadiin erga daakameen boodabishaan danfaadhaan bukeeffamee maxinoosaatti otoo hin bukaa'iin nitolfama.Akkuma tolfameenxixiqqeeffamee erga cicciteen booda dhadhaan baqfamee itti coroorsamuun walitti makamee nyaataaf oola.Gosti dhangaa kun dhangaaalee sirna gadaa keessaatti qopheeffaman keessaa isa tokkodha.Laantetni dhangaa hojjetamee yeroo dheeraaf turuu dan da'u miti.Kanaafuu dhangaa dafamee o'aasaatti nyaataaf ooludha.Sababni isaas jiidhinsa waan qabuuf dafee baduu danda'a.Madda Aadde Xajjituu Dasita 11/05/2010

4.2.8. Daabboo Ukkaamsaa

Daabboo ukkaamsaan gosa midhaanii qamadiirraa tolfama. Duraan dursa qamadiin qulleeffamee, keessaa funaanamee daaksifama. Daakuun qamadii bukeeffamee kof akkuma jedheen baalli warqee eelee o'ee irra naqamee bukuun qamadii sun irraan dabalama. Akkuma bukoon naqameen karaa irra keessaas baalli warqee dabalamee eeleen sibiilaa bal'aan isaa itti ukkaamfama. Xiqqoo ibiddi erga jala boba'een booda karaa jalaa dhaamsanii karaa irra keessaa itti bobeessu. Akkuma inni bishaateen dubartoonni bira taa'anii ilaaluudhaan irraabaasuu dhaan dhimma barbaadame sanaaf oolchama. Daabboon ukkaamsaan yeroo nyaatamu cuuphata hin barbaachisu garuu buna waliin nyaatama ykn immoo duwwaadhuma isaa nyaatama. Yoo aannan jiraates aannan waliin unatanii nyaachuun ni danda'ama. Madda Aadde yashii Botee 12/05/2010

4.2.9. Girriisee /Qursoddomee

Girriiseen dhangaa gosa midhaanii qamadii jedhamurraa qopheeffama. Yoo qamadiin hin jirree xaafiirraas tolfamuu ni danda'a. Duraan dursee daakuun qamadii ni qopheeffama. Daakuun qopheeffame kunis bukeeffamee yeroo kof jedhu eelee haadhooykn eelee buddeenaa irratti xixiqaaatee barruu harkaa keessatti maramaykn duqunqulamee eelee ho'aa kanarratti tarreeffamee naqamuun itti qadaadama. yeroo inni bilchaate fuudhamee dhadhaa baqfame keessa gangalchama. Erga inni dhadhaa sana ofitti xuuxeen booda achii fuudhamee nyaataaf ni oola yoo mana namaa kan deemu ta'e immoo meeshaa gingili jedhamu keessaatti saamsamuun fuudhatamee deemama. Girriiseen dhangaa qabatamee laashaaf, fira ofii dubbisuuf deemamu keessaa isa beekama dha. Madda Aadde yashii Botee 12/05/2010

4.2.10. Daabboo Masqalaa/ Daabboo Daaraa

Daabboo masqalaa ykn daaboo daaraa kan jedhamu kun gosa daaboo guyyaa ayyaana masqalaa tolfamudha. Innis daakuun qamadii ykn immoo dakuun xaafii bukeeffamee qopheeffama. Bukoon kun baala warqee tiin bifa amoolee tti fakkeeffamuun baala warqee sanaan marama. Akkuma marameen gundoorra naqamuudhaan fuudhamee iddoo gubaan itti raawwate barbadaa gubaa masqalaa sana keessa naqama. Akkuma naqameen akka inni karaa hundaan bilchaatuuf dargaggoon itti ramadamanii gaggalagalchu. Akkuma inni bilchaateen barbadaa sana keessaa guuranii baala warqee sana irraa quncisuudhaan gundoorra naqu. Buunni

ni danfa namoonni naannoo san jiraatan achitti gubaa raawwatan maanguddoon, dargaggeessi, shamarran, daa'imman otoo hin hafiin bakkichatti wal ga'u. Bunni dhadhaadhaan danfa buquriin, farsoon, bookni, araqeen, bakka sanatti wal ga'a. Daabboon sun caccabsamee namootaaf kennama. Abbaan barbaade immoo gosa dhugaatii filatee dhuga. Daabboon masqalaa nyaatarraa hafe sun fuudhamee gara mana mana tti galama innis yoo garaa ciniinnaan nama qabe inni akka qorichummaatti kennamaaf. Madda Obbo garramaa Botee 15/05/2010

4.2.11. Cororsaa

Maqaan cororsaa jedhamu kunis sagalee wantichi dhageessisu irraa kan argame dha. Cororsaan yeroo coroorfamuu sagalee corororrrrrr...jedhu waan dhageessisuf maqaan isaas achumarraa kan fudhatamedha. Cororsaan yeroo sirni kamuu qophaa'uu nidan da'a. Akkasumas yeroo keessummaan jaallatamaan nutty dhufu qopheeffamuu nimala.

Suura(3) Yeroo Coroosaan nyaatamu agarrsiisu

Haalli qophii isaatis akka qophii dhangoota kaanii baayyee rakkisaa miti. Buddeen tolfamee jennaan cororsaa qophessuun salphadha. Cororsaan dhangaa godina Horroo guduruu keessatti beekamoo keessaa isa tokkodha. Cororsaan buddeena irraa hojjetama. Buddeenni gasa midhaanii kamuu haata'u ni tolfama Garuu yoo buddeena xaafii diima ta'e irra caalaa filatama. Sababni isaas budeenni xaafii diimaa amala dhadhaa ofitti dhuguu waan qabuufidha. Buddeenni

midhaanii inni kaan garuu dhadhaa of jala dabarsa malee akka xaafii diimaa ofitti hin dhugu. Buddeenni akkuma qopheeffameen dhadhaan maasaroodhaan baqfamee buddeena maaddiirratti walirra tuulame sanatti cororfama. Cororsaan sunis hanga keessaan gadi ba'utti irratti cororfama. Yeroo cororsaan itti cororfamu garuu baaduu furdaan dursee buddena irra tti erga naqameen booda cororsaan irraan cororuu qaba malee cororsaa qofaan isaa ga'aa miti. Baaduu furdaafi cororsaan dhangaa kamuu keessatti waliin deemu malee wal biraa hin hafan. Madda Aadde Raggaatuu tolasaa 24/08/2010.

4.2.12. Nuugii Tumaa

Nugii tumaan midhaan nuugii jedhamu irraa qopheeffa. Duraan dursee nuugiin soramee qulleeffama. Akkuma qulleeffameen eelee sibiilaarratti akaawwama. Haalli akaawii isaatiis osoo hin gubatiin ta'uu qaba. Akkuma akaawwamen mooyyee mukarraa tolfame keessatti dargaggootaan tumama. Tumamee akkuma caccabeen mi'eessituun garaa garaa kanneen akka, qullubbii adii, ija dinbilaalaa, siqaaqibee baala isaa ykn ija isaa, yoo barbaachise ashaboodhaanykn sukkaara akka filannoo abbaatti itti dabaluun ni danda'ama. Hanga inni bullaa'ee bishaan ta'utti dargaggoonni itti wal furanii tumu. Yeroo tumanis human walii kennuuf jecha akkas jedhanii wal jajjabeessu

Kaloon gamaa fura qaba
Kan dadhaba ulfa qaba
Ulfa maalii?
Ulfa raachaa; sinmaraacha
Ulfa hantuutaa; har'a duuta
Ulfa fattee; hin gatatee
Ulfa xaddee; har'a badde
Citaan cabe sin taajjabe
Ulee ceekaa dadhbdettaa an sinbeekaa
Waciitiin sarara duutikee baranaa.

Af walaloon armaan olii kun namni lama yeroo mooyyee tumu akkaataa itti akka hin dadhabneef haamilee walitti horanii wa onnachiisanii tumaa sana tumanii nyaataaf qopheessanidha. Nuugiin tumanii nyaataan human baatterra hin jirtu jedhama mammaaksaan

yeroo ibsan. Mammaaksi kun kan namatti agarsiisu tumaan human guddaa gaafachuu isaa namatti agarsiisa.

Ulfa hantuutaa

Wajjin duuta

Ulfa raachaa

Sin maraacha Jechuun wal jajjabeessu

Nuugiin tumamee aakuma bulleefameen haati manaa harka dhiqachuun mooyyee keessaa baasuun hakarratti akka xif xifoo tambootti xafaxafama. Xafaxxafuu jechi jedhu kunis haala raawwii isaatirraa kan fudhatamedha. Yeroo harkarratti rurrukutamu sagalee xaf...xaf.xaf ..jedhu waan dhageessisuuf nixafaxxafama jedhama. Akkuma mooyyee keessaa baafameen qodaa qulqulluu keessa kaawwamee achii kukkutamee akaayii garbuu waliin walitti makamee nyaatama. Tumaan nuugii akaayii garbuu waliin malee qophaasaa nyaataaf hin dhiyaatu. Yeroo dheeras turuu waan danda'uuf namoonni karaa fagoo yeroo deeman fudhatanii deemu.

Suura(4) Akaayiin garbuu nuugii tumame waliin mulisu.

4.3. Meshaalee Dhangaan Ittiin Dhiyaatan

Ummanni Oromoo fedhii Ogummaa saanii kan ittiin ibsatan meessaalee aadaa wantoota garaa garaarraa tolfaman hedduu qaba. Meeshaaleen aadaa kun otoo qarroominni ammayyaa kun hin

babal'atiin ummanni rakkoosaaf fala barbaaddachuuf jedhee kan qalaqedha. Meeshaaleen aadaa kunis falaasama uummata sanii kan calaqisiisudha. Qorannoo kana kessattis meeshaalee nyaataa uummanni wantoota garaa garaarraa hojjechuun ittiin dhimma ba'aatureefi ammas itti dhimma ba'aa jiru kan godina Horroo Guduruu aanaa Horroo keessa jiran ilaaluu, aakkasumas wanta irraa tolfaman ibsuu ta'a.

Ogeessi meeshaalee manaa boraatii, gabatee nyaataa, barcuma, okolee, dooya bishaanii, qudii/okolee, qorii nyaataa, kubbaayyaa/kobola nuuf tolchan kun bu'aa kenna. Beekaa barcuma namaaf tolcheef raada looniitu kennamaaf. (Dirribii Damusee 2015:203).

Seera Makkoo Bilii tume lakka 22 Tolchee/adoo warra suphee dhooftu, eelee, okkotee, jaanoo marqaa tolchitu lammiin haa'eegu jedha. Yeroo durjii gubdu akka ibiddi mana namaa hin gubnetti darbaa soma lamaa mana rraa fageessitee haagubdu. (Dirribii damusee 2015:207)

4.3.1. Meeshaalee Mukarraa Tolfaman

4.3.1.1. Gabatee Miiloo

Gabatee miiloon meeshaa mukoota kanneen akka waddeessaa, harbuu, hoomii, somboo, heexoo irraa tolfamanidha. Akkaataan itti tolfamanis namoota ogummaa qaban hawaasicha keessa jiraataniin bifa miidhagina qabuun tolfama. Meeshaan kun gabatee miilo jedhamee hawaasichaan kan moggaafameef miila isaatiin lafa waan dhaabbatuufidha. Olka'inni inni lafarraa qabufi bal'inni iddoo buddeenni irra taa'u qabu akkuma namoota waan sana hojjetanii garaa gara yoo ta'ellee dheerinni isaa cm 50 gadi miti. Bal'inni isaas tilmaamumaan akka buddeena kaa'uu danda'utti tilmaamamee kan ogeessaan hojjetamudha. Meeshaaleen aadaa kun cororsaan yeroo qopheeffamu buddeenni gabatee miiloo kanarra walwalirraan afamaykn diriirfama kana booda cororsaafi baaduu furdaan irratti coroorfama. Faayidaan isaa kan biraa dhangannoo cumboo yeroo dhiyaatu gabatee miilorratti dhiyaata. Gabateen miiloo ofumasaa lafa waan dhaabbatuuf meeshaa kan biro waan irra taa'u hin barbaadu namni kamuu taa'ee soorata soorachuuf akkaataa mijatutti tolfama yeroo sooratan baayyee kan gadi nama hin qabnefi garamalees hojjaa namaa bira aaka ol hin dabarretti tolfama. Madda obbo Kurree Waamilee 20/05/2010.

4.3.1.2. Qorii

Qoriin meeshaa mukarraa hala miidhagina qabuuntolfamu dha. Mukni qoriin irraa tolfamu waddeessa yoo ta'e irra caalaa filatamaadha. Yoo waddeessi dhabame garuu muka kanneen akka harbuu qilxuu, heexoorraa tolfamuu nidanda'a. Kan inni tolfamus ogeessanidha. Namoonni ogummaa kanaa qabanis hawaasa keessa jiru. Qoriin bifa qabee (elemtuu) tti fakkeeffamee keessi isaa boolleffamee akka waa baachuu danda'utti tolfama. Akkataan inni itti lafa taa'uu danda'uttis waan tolfamuuf yeroo waa osoo baatuu lafa taa'e akka salphaatti hin jigu. Qoriin akkuma tolfameen dhadhaa waan ofitti xuuxuuf cululuqee baayyee miidhaga. Yoolafa bu'es akka salphaatti hin cabu. Qoriin dhangaa kanneen akka marqaa, akaayii qorii, cuukkoo dhiyeessuuf gargaaruun alatti keessa tursiisanii kaa'fis ni'oola. Dhangaa itti qabannee gara mana firaas deemuu ni danda'ama.

4.3.1.3. Fal'aana

Fallaanni meeshaa dhangaan ittiin nyaatamu ta'ee kan inni tolfamus mukarraa ykn gaafa horiirraa. tilfama. Fal'aanni ammayyaa kan sibiilarraa tolfamu kun kan inni fudhatames fal'aana aadaa kanarraayi. Bocni isaanii wal fakkaata tajaajilli isaan qabanis tokkodha. Umuriin fal'aanni aadaa kun qabus umurii dheeradha. Fal'aanni faayidaan inni kennu ittiin dhangaalee akka marqaa, akaayii qorii, cuukkoo, ittiin nyaachuuf gargaara. Akkasumas meeshaa ta'e keessaa waan tokko fuudhuuf itti gargaaramu. Faayidaan isaa inni biroon immoo dhangaan tokko kan yeroo dheeraaf turu yoo ta'e gonkumaa harkaan tuqamuu hin qabu kan inni ittiin fuudhamu fal'aanaan ta'uu mala. Yoo harkaan kan tuttuqamu ta'e dhangaan sun inni hafe dafee baduu qaba. Kanaaf faayidaan isaa ittiin nyaachuufi ittiin waan tokko meeshaa ta'e keessaa fudhachuufis nigargaara.

4.3.1.4. Mooyyee

Mooyyeen meeshaa mukarraa tolfamu kan keessi isaa gadi boollatee tumaan keessaatti tumamudha. Mooyyeen gosa lama qaba inni tokko mooyyee guddaa kan miidhaan keessatti naquudhaan qola isaa gadhiisisuuf ykn immoo bulleessanii itti gargaaraman yoo ta'u inni biroon immoo mooyyeebunni keessaatti tumamu mooyyee bunaa jedhamuun kan waamamudha. Mooyyee inni guddaan kan dhangaan nuugii jedhamu keessatti tumamee qopheefamufi nyaataaf dhiyaatudha. Mooyyeen midhaan daakamuu hin danda'amne kan keessatti tumamee qopheeffamudha. Fkn. midhaanonni zayitaa kanneen akka nuugii, talbaa, ija goommanaa ofciirratti daakamuu hin danda'an waan ta'eef kan isaan bulleeffaman mooyyee

keessattidha. Gama biraatiin midhaan qola isaa irraa gadhiisifnee itti gargaaramuu yoo barbaanne kan nuti gargaaramnu mooyyeedha. Sababiin isaas maashinni ammayaa qola midhaanii irraa nuuf baasu bara durii keessa hin jiru waan ta'eef uummanni oogummaasaatti gargaaramee karaa aadaatiin kan uumedha. Bunnis midhaanota baaburaan ykn ofciidhaan hin daakamne waan ta'eef kan inni tumamu mooyee xiqqoo keessattidha. Mooyyeen kan hojjetamu ogeessa tolchuusaa beekuun malee nama hundaan miti. Mooyyeen inni guddaan hojjaan isaa gara meetira tokkoo lafarraa lo siqee waan hojjetamuuf dhaabbatamee tumama. Kan mooyyeen ittiin tumamus ilmoo mooyee jedhama kan inni tolfamus mukti soofamee akka harki namaa qabachuu danda'utti tolfma. Kan tumamus nama tokkoon ykn nama lamaan ta'uu nidanda'a. Namalamman olitti garuu tumuun hin mijatu.

4.3.1.5. Maammasaa/Boojitoo

Boojitoon meeshaa mukarraa soofamee qal'ifamuudhaan tolfamu kan ittoo ittiin sochoosuufi marqaa ittiin marquuf gargaarudha. Meeshaan kunis muka cimaasarraa tolfama malee callisee muka hundarraa hin tolfamu. Marqi yeroo marqamu daakuun meeshaa marqaa keessaatti dabalamuudhaan walitti kan mooqamu(marqamu) muka boojitoo jedhamu kanaanidha. Meeshaan kunis miidhagfamee tilfamee aakuma meeshaa kamiyyuu olkaawwamee yeroo gara biraatis hojiif oola. Akkuma kana ittoon yeroo hojjetamu wantoonni garaa garaa distii keessatti erga dabalamee booda kan ittiin sochoofamu meeshaa kanaanidha.

4.3.2. Meeshaalee Supheerraa Tolfaman

Suphee jechuun biyyoo jechuudha. Meeshaaleen supheerraa tolfaman kun akka biyya keenyaatti dubartootaan hojjetama. Meeshaaleen supheerraa tolfaman supheen ykn biyyoon sun erga waan kanaaf ta'uun isaa qoratameen booda ogeettiin waan sana hojjettu suphee sana bishaaniin laaffistee boca barbaaddeen erga hojjetteen booda ibidda keessatti guggubdi. Sababni ibidda keessatti guggubamuufis meeshaan sun akka jabaatufidha. Meeshaaleen kun yoo lafatti kufan akka salphaatti cabu.

4.3.2.1. Maasaroo

Maqaan maasaroo jedhamus kan argame marsuu kan jedhamurraayi. Marsuu jechuun naannessuu jechuudha. Maasaroonis yeroo cororsaa cororsu maaddii sanarra ni marsaykn naanna'a. Kanumarraa ka'amuun maqaan maasaroojedhamus moggaafame. Maasaroon meshaa

aadaa dhadhaan ittiin baqfamu kan supheerraa tolfamudha. Maasaroon bifa jabanaa haaqabaatuyyuu malee jabanaa waliin tokko miti. Meeshaan kun karaa affan isaa harka galchuu akka dan da'utti kan tolfamu ta'ee karaa jalaa immoo qaawwa shan qaba. Afaan isaa karaa dhadhaan itti naqamudha. Dhadhaan itti naqamee erga ibiddarra taa'ee baqee booda wantoonni dhadhaa sana urgeessan tii dabalamuudhaan fuudhamee iddoo barbaadame sanatti geeffamee nyaatarratti cororfama. Meeshaan kun bakka qabannaa ykn gurroo kan jedhamu itti tolfama. Innis yeroo cororsan akka namaaf tolutti tolfama. Meeshaan kun dhadhaa waliin yeroo mara waan ooluuf dhadhaa ofitti xuuxuudhaan yeroo ilaalan bifti isaa baayyee cululuqa. Bifti meeshaa kanaatiis gurraachadha. Qaawwi shanan meeshaa kanaatis karaa dhadhaan baqfame sun keessaa coroorfamudha. Fakkoommiin qaawwa shanan maassaroo sirni gadaa marsaa shan qaba. Maasaroonis yeroo sirni gadaa raawwatu meeshaa aakka aadaati keessaa hafuu hin dandeenyedha. Kanaafuu qawwi maassaroo shanan kun marsaa Gadaa shananitti fakkeeffama. Maasarn meeshaa hawaasa ormoo biratti kabajamaadha. Dhadhaa waliinis hariiroo guddaa qaba. Oromoon saawwan horsiisuudhaan beekama kanaan walqabatees bu'aa horiirraa argatuttis nifayyadama. Kannf namni horii qabu maasaroos mana keessaa hin dhabu. Meeshaan kun dhadhaa baqsuutiin alatti faayidaa biraatiif hin oolu.

Suura (5) yeroo baksaan maasaroodhaan cororfamu kan agarsiisu.

4.3.2.2 Waciitii

Waciitiin meeshaa supheerraa tolfamu ta'ee kan faayidaa garaa garaatiif oludha. Waciitiin meeshaa ammyyaa (mexiqeshaa) jedhamee tolfame waliin wal fakkaata. Garuu akka mexiqeshaa diriiraa osoo hin taane golboodha. Waciitiin nyaata yeroo nyaannu akka keessatti cuuphannee nyaannuufis nugargaara. Faayidaan isaa kan biro immoo nyaatas aakka salphaatti ibidda bukkee keenyee ittiin o'ifachuuf nugargaara. Akkasumas keessaatti nyaachuuf nigargaara. Keessi waciitii baayee ifaadhaykn cululuqaadha. Kanumarraa ka'uudhaan fuulli akka waciitii ifa jechuun bayyee cululuqaadha jechuudha.

4.3.2.3. Saataattee

Saataatteen meeshaa supheerraa tolfamu ta'ee kan marqaan keessatti marqamudha. Akkasumas dhangaan dhangaan ibiddarratti bilchaatan kan keessaatti affeellamanidha. Fkn qinceen, mooseen keessatti affeellamuu nidanda'a.

4.3.2.4. Gaanii

Gaaniin supheerraa tolfama. Gaaniin meeshaa supheerraa tolfamu is guddaadha. Meeshaalee supheerraa tolfaman keeseessaa kan amma ganii guddatu hin jiru. Innis guddinni isaa hanga hojjaa namaa jala dhufa. Gaaniin kan tolfamu iddoo maratti miti. Akka godina Horroo guduruutti gaaniin bakka jaree jedhamtu aanaa Jimmaa Gannatii keessatti ogeessaan tolfamee gabaadhaaf dhiyaata. Gaaniin faayidaan isaa farsoo keessatti naquudhaaf oola. Namoonni sirna garaa garaaf farsoo baayisanii yeroo naqan meshaa kanatti dhimma ba'u.

4.3.2.5. Weesoo/Ro'oo

Meeshaan ro'oo jedhamu kun meeshaa aannan ittiin raafamudha. Faayidaan isaa biro immoo bishaan ittiin lagaa waraabbachuuf ta'a. Ro'oon meeshaa supheerraa tolfamu guddinni isaa gaaniirra kan xiqaatudha. Meeshaan ro'oon ittiin raafamu inni biro immoo habuubbii jedhama. Habbuubbiin meeshaa buqqee hadhaa duudaarraa tolfamu dha. Meeshaan kun baayee guddaadha. Akkuma inni guddateen miciraan isaa keessaa yaasaanii keessasaa erga siilessanii booda aannan itti raasu. Aannan erga raafamee booda dhadhaa ba'a. Aannan erga ititeen booda meeshaa ro'oo jedhamutti naqama. Yeroo jalqabamu dafee dafee waan bokokuuf karaan itti hafuura baafachiisan jiraajuu qaba. Dhadhaan otoo hin ba'iin dura gara suukii jedhamutti jijjiirama. Suukii jechuun aannan yeroo reefu raafamu waan akka xaafii fakkaatu kan

aannanicharra oliif gadi bololi'ee booda walqabachaa deemuun gara dhadhaatti olguddatudha.
Yeroo ro'oon raafamus akkas jechuun ro'oo raasu.

Ro'oo ba'i x2
Dhadhaa guddaa ba'i
Fincaan xinnoo ba'i
Daaleen eda dhalee
Daaleen ilma dhalee
Dale mucha tuutee
Aannan qabee guutee
Dhadhaa mana guutee.

Akka walaloo kanaatti ro'oo jechuun meeshaa ittiin aannan raafamudha. Fincaan jechuun baaduudhaan bakka buufama. Daaleen immoo maqaa horiiykn maqaa sa'a elmamuuti. Qabeen immoo meeshaa itti aannan elmamudha.

Horaan loon qaba
Buchuma burree qaba
Ulfina guddaa qaba
Weessoo ba'i
Dhadhaa guddaa ba'i
Fin can xinnoo ba'i.

Horaa jechuun jechuun akka walaloo kanaatti nama horii horsiisu jechuudha. Buchuma jechuun immoo meeshaa aadaa buqqee duudaarraa tolfamtu kan dhadhaan itti kuufamu jechuudha.

Gurraalee gurra dursaa
Situu bara naaf dabarsaa
Dhadhaa mataa muudadhee
Sittan ilkaan buqqifadhe
Weessoo ba'I x2
Dhadhaa guddaa ba'i

Fincaan xinnoo ba'I jechuun baaduu xinno ba'I dhadhaa guddaa ba'I jechuudha. Sababni isaas faayidaan dhadhaa baaduorra waan caaluuf. Situ u bara naaf dabarsaa jechuun situu bara hamaa naaf dabarsa jechuudha. Gurraalee gurra dursaa yoo jedhu maqaa horiif moggaafamudha.

Aannanee yaa aannanee

Loon dhale waatilee

Bobbaasee yaaloon horaa

Bobbaasee dachaasee

Weessoo ba'i x2

Akka walaloo kanaatti aannanee yoo jedhu aannan isa horiirraa argamu kan namaaf bu'aa guddaa kennu jechuudha. Bobbaasee yaaloon horaa yoo jedhu horri bishaan soogidda qabu kan horiin waggaatti altokko ykn ala lama dhaqee dhugu jechuudha. Loon dhale waatilee waatilee jechun jabbii reefu dhalattu ykn calacoo jechuudha.

4.3.3 Meeshaalee Migirarraa Tolfaman

4.3.3.1 Gingishaa

Gingilchaan meeshaa migirarraa tolfamu kan midhaan daakamee booda huuba keessa jira keessaa baasuuf ooludha. Akkasumas midhaan akka xaafii ijji isaanii xixiqqoo ta'es kosii keessaa gingishuuf kan gargaarudh. Gingishaan ammayyaa sibiilraa osoo hin tolfamiin dura hawaasni dur kan ittiin gargaaramaa tureefi amma kan ittiin gargaarama jirudha. Gingishaan ammayyaa kan inni itti fakkeeffamee tolfames gingishaa aadaa kanarraati.

4.3.3.2. Gundoo

Gundoon migirarraa tolfamuun faayidaa garaa garaatiif oola. Fkn midhaan ittiin sorachuuf ykn qulleessuuf, buddeenni yeroo tolfamu irraa itti baafachuuf, midhaan irratti afachuufi kkf hojjechuuf oola. Gundoon sibiila qaramee mukatti suuqame mutaa kan jedhamuun nama ogummaasaaqabuun hodhama. Akka biyya keenyattis migirri kan ga'u yeroo birraati. Dubartoonni migira funaanuudhaan ilkaan saaniitiin lama lamatti babbaqaqsanii akkuma inni goggogeen mutaadhaan hodhama. Migirri baqaqfame kunis halalaa jedhama. Yoo abbaan barbaade haalluu isaa qalama abbaan filateen cuubuun jijjiiruun ni danda'ama. Guddoon tokkoo marsaa isaa yoo lakkoone marsaa 35-40 qaba. Guddaadha inni jedhamu hanga marsaa 40 qaba.

4.3.3.3. Masoobii Buddeenaa

Masoobiin buddeenaa meeshaa aadaa hawaasni bifa aadaatiin migira rraa hodhachuun buddeena ykn waan nyaatamu kamuu keessa kaawwatudha. Hawaasni durii meeshaan ammayyaa otoo hin hojeetamiin dura meeshaa kana falaasama mataa saatiin uummachuun itti fayyaddamaa kan

turaafi ammas fayyadamaa jiraudha. Masoobiin meeshaa nyaata keessaa kaawwataniin alatti meeshaa miidhaginaas ta'ee mana keessa kaawwatama. Masoobiin buddeenaa tokko giddu galeessi isaa hanga marsaa 95-100 marsuu danda'a. Kunis marsaa qadaadaa isaa dabalateetidha. Innis nama ogummaa waan kanaa qabuun hodhama.

4.3.3.4. Okolee

Okoleen meshaa aannaanii migira irraa hodhamudha. Okoleen aannaan sa'a keessaa yeroo eleffamu dubartoonni sa'a jala taa'uudhaan kallattumaan aannaan keessatti elemu. Isumaan qabataniis gara manaa geeffata. Okoleen erga hodhameen booda gogaan horii bukkeesaa lamaanitti hodhamuun akka rarraatotti gargaara. Akka salphaatti arraafataniis eddo barbaadametti geeffatu. Okoleen muka ejersa jedhamuun qoraafamuu qaba yoo kana ta'uudhaa baate aanna achi keessaa buufamu dhuguuf namatti hin tolu ykn dhadhaan achi keessaa ba'u namatti hin tolu. Kanaafuu qoraasuun akka meeshaan sun qulqulleefamuufis nigargaara.

4.3.3.5. Gilgilee

Gilgiliin meeshaa migirarraa ogeettiidhan hodhamu ka namoonni yeroo karaa fagoo deemanfi mana firaa yeroo dhaqan nyaata itti naqanii baatanidha. Meeshaan kun irrisaa gogaa horiitiin miidhagee kan uwwifamefi rarratoo kan qabu ta'eekeessi isaa immoo migirarraa kan hodhamedha. Meeshaan kun xiqqoofi guddaa qaba akkuma xiqqeenyaafi guddinasaaatti hanga inni baatuus walcaala. Inni guddaadha jedhamu buddena faffatamaa hanga kudha shaniifi isaa olii qabachii ni danda'a. Gilgiliin dhangaalee akka akaayii qorii, daabboo girrisee, buddeena faffataafi kkf baachuudhaan kan beekamedha.

4.3.4. Meeshaalee Biqiltuu Irraa Hojjetaman

4.3.4.1. Qaandoo

Qaandoon meeshaa buddeenni ittiin tolfamudha. Kan irraa tolfamus biqiltuu buqqee duudaa ykn buqqee hadhaa jedhamu kan nyaataaf hin oollerraayi. Innis osaa hin baqaqiin karaa tokko uruudhaan miciraan isaa keessaa baafamee erga miicameen booda siilessuudhaan buddeenni ittiin tolfama. Qaandoon biqiltuu gara baadiyaatti biqiludha. Magaalaa keessatti waan hin argamneef naannoo magaalatti meeshaa gara biraadhanan buddeena tolchu malee biqiltuu kana akka salphaatti argachuu dhiisuu malu. Qaroomina waliin walqabachuudhaan meshaan xixiqaa akkasii yeroo booda baduu ni danda'u.

4.3.4.2. Buchuma

Buchumni meeshaa biqiltuu buqqee duudaa (hadhaa) jedhamurraa akkaataa xiqqeenyaafi guddina isaatiin tilmaamamee hojjetamudha. Innis miciraan isaa karaa tokko uruudhaan erga keessaa yaasanii booda isa guguddaa daakuu shiroo, daakuu barbarree, dhadhaafi kkf keessa kaawwachuuf kana fayyadaman yoo ta'u inni akka xixiqqaammoo sirni Gadaa yeroo kabajamu dhangaaileen gosa garaa garaa kanneen akka cuukkoo, akaayii qorii, laantetaa, caccabsaafi kkf kan foolleef itti kennamanidha. Kunis haaluma armaan oliitiin bareedee tolfamee tajaajila kanaaf oola.

4.3.5. Meeshaalee Gaafarraa Tolfaman

4.3.5.1. Waancaa

Horiin yeroo qalamu gaafiti isaa ilaalamee yoo gaafiti isaa geebaaf kan oolu yoo ta'e fuudhamee gara ogeessa tolchuu beekutti geeffama. Ogeessis ilaalee akkaataa guddinaaf xiqqeenya isaatiin ilaalee tolcha. Geebni erga tolfameen booda farsoo, buqqurii, ittiin dhuguuf oola. Meeshaan kun yeroo ammaa kana qaroomina waliin wal qabatee hafa jira. Keessumaayyuu naannoomagaalaatti dhaloonni ammaa kun waan beekan hin fakkaatu.

Suura(6) namoonni yeroo meeshaalee aadaa waancaa jedhamuun buqqurii dhugan mul'isu.

4.3.5.2. Buudaa

Buudaan kan inni tolfamu gaafa horiirraati.Ogeessi tolchuu beeku erga tolchee booda kan haraqeen ykn qub lameen itti dhugamu ta'ee tajaajila.Buudaan guddinni isaa ykn hangi inni fixu malakkaa lamaxaaruu kan jedhamu kan haraqeen ittiin dhugamu waliin wal madaala.Meeshaan kunis yeroo ammaa kana qaroomina waliin wal qabatee badaa kan jirudha.

4.4. Hariiroo Dhangaan Sirna Waliin Qabu

Uummanni Oromoo sirna kabaju kan mataa isaa qaba.Sirni kunis haalaafi akkaataa itti kabajamu qaba.Akkaataafi haalli kunis sirna sirnatti garaagara.Akkaataa sirni tokko itti kabajamuufi inni biraan itti kabajamu gargara ta'uu nimalayoo jedhamu Sirni tokko yeroo itti kabajamuufi iddoo iiti kabajamu kan mataa isaa qaba akkasumas sirnichi yeroo qophaa'u dhangaan sirnichaaf addattiqopheeffamu nijira.

4.4.1. Sirna Kabajaayyana Ateetee

Sirni kabaja ayyaana ateetee hawaasa Oromoo biratti baayyee beekamaadha.Ateeteen uummata Oromoo biratti baay'ee kan beekamu ta'ee, akkuma duudhaalee kanneen biro dhalootaa gara dhalootatti kan darbudha. Ateeteen ayyaana dubartii ta'uu hawaasni kan beeku yoo ta'u, kandubartiin facaafattuudha. Ateeteen duudhaa haadhaafi abbaa ta'ee akka amantii waaqeffannaatti ayyaana dub artoonni kan sanyii, hormaatafi jireenya ittiin qajeelfataniidha.Sirna Ateetee dubartii qofatu bulfata. Kanarraa ka'uun ateeteen ayyaana dubartii jedhamuun beekama. Dhiirri sirna kabaja ayyaana Ateetee kanarratti hinhirmaatiin malee waan Ateeteef bar baachisu gumaachuu keessatti qooda mataasaa ni ba'a.Ateeteen haadholiin facaafatama malee durboonni ateetee akka hinbulfanne dubbatama. Haa ta'u malee, isheenis gama isheetiin meeshaalee barbaachisan haadhaaf dhiyeessuu keessatti qooda ni qabdi. Sirna facaafannaa Ateeteerratti dubartoonni walwaamanii waliin facaafatu. Sirna kanarratti hoolaan niqalama beerran siiqqee qabatanii garee uumuun ayyaanicha kabaju. Sirna facaafannaa kana keessattis faarfannaan Ateetee garaagaraa niweeddifama. Ateeteen ayyaana sabni Oromoo ayyaaneffatu keessaa isa tokko ta'ee kan dubartootan ayyaaneffatamu, dubartiin akkuma heerumteen jiruu gaarii akka qabaattu, akka hortees sooromtu, jireenya nagaafi kabaja gaarii akka argattu, akkasumas, bara dheeraaf maatiishee wajjiin walii galteen akka jiraattuf kan kabajamudha.Dubartinis ayyaana kana kan facaafattu ayyaanni haadha ishee isheefis tolee akka

dhala ishiifis qajeeluuf uumaman waaqa kadhatti. Dhimmi isaas ateetee kana kan eebbisee naqu haadha waan taateefi Ayyaanni haadharra buufate kun isheef tolee, dhala ishiitti akka darbuuf uummannikan itti waaqa kadhatuudha. Guyyaan ayyaanni ateetee itti kabajamu guyyaa Maaramaa jedhama. Ateeteen kan eebbistee naqxu haadha warraati. Dubartoonnis badii sa'aafi namaa irraa ooluuf waggaa lamatti yeroo tokko ayyaana kana ayyaaneffatu. Gaafa Ateetee dhaltii hin elman. Guyyaa kana hojiin hin hojjatamu guyyaaboqonnaati. Dubartoonnis guyyaa kana uffannaa ateeteetiin miidhaganii oolu. Ateeteen ayyaana qe'ee akkuma namaaf araarsu, dubartoonni waa mara walitti araarsan, nageenya, badhaadhinaafi gaarummaa kadhatu.

4.4.1.1. Faaruu Ateetee

Ateeteen haadha hormaataa, nagaa, badhaadhinaafi eegduu daa'immaniiti. Haati waan kana hunda namaaf gootu kabaja guddaa argachuu waan qabduuf faaruun galata isheef galchuunbarbaachisaadha.

Waamanii waamanii aayyoo guduree waamanii

Shuree moo Turee waamanii aayyoo guduree waamanii

Joore moo dhufee waamanii aayyoo guduree waamanii

Toltuuu karrarraa waamanii aayyoo guduree waamanii

Waamanii waamanii qaallicha boroo waamanii jechuun weeddisu.

Akka faaruukanaatti, aayyoo gudureen kan hormaata, nagaa, fayyaa, badhaadhina namaa kennituufi toltuu ta'uu ishee ibsu. Shuree yookiin Tureen maqaa dubartootaa yoo ta'u, kan waamamte kun ateetee ayyaana dubartii kan qe'ee namaa eegdu, kararratti kan mortuufi gomattuu dhorkitu ta'uu agarsiisa. Kanaaf, qaallichi baha biiftuu jirus yoo waammatanii rakkoo ofii itti himatan rakkoo keessaa kan nama baasuu danda'uufi nama kan dhagahu ta'uu Faaruunagarsiisuufi. Namni ayyaana qe'ee ofiifi kan abaabileefi akaakileetti iyyate waan barbaade irraa argachuu akka danda'u mul'isa.

Odoo aayyoo waamanii

aayyoo guduree waamanii

waan isheen himattu laalanii

Oggaa gingilchaa murtuu waamanii

aayyoo guduree waamanii
waan isheen himattu laalanii
Oggaa gingilchaa dhufu waamanii
aayyoo guduree waamanii
waan himattu ishee laalanii.

Gingilchaan ayyaana ateeteef kan hodhamu yoo ta'u, midhaan gaafa gingilchan midhaan qulqulluun bahee kan faayidaa hin qabne ammo gubbatti hafuun gatama. Akka Faaruukanaattis aayyoo gudureen ayyaanni dubartiifi eegduun qe'eefi hormaataa yeroo gingilchaan sun hodhamu osoo dhuftee agartee fayyaa, nagaafi hormaata hambisuun, mortuu, dhukkubaafi gomattuu akka qulqulleessee irraa hambisuu dandeessu itti himatanii waan gaarii ta'uu mul'isa.

Harroon dhalee burreen jala dorrobaa mana hin ooliin yaa aayyoo
birraa mana hin oolani
Daraaree yaa martuutuu mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolani Yaa
warawartuutuu mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolani

Harroofi Burreen moggaasa Oromoon saawwan isaaf maqaa baasuudha. Akka faaruukanaatti, ayyaanni ateetee hormaata. Kanaaf, ayyaana ateetee namni bulfate saawwan kaan dhalanii waatii kan jala burraaqxu yoo ta'u, kaanimmoo, dhalaaf kan jala gaheta'uu agarsiisa. Kanaaf, hormaanni gaafa toleefi birraan bari'ee yeroo margi lalisuu saawwan gara margaatti bobbaafaman mana ooluun akka hin dandaa'amne mul'isa. Yaa waraawartuutuu jechuun kan bakka waamanitti owwaattu jechuudha. Ateeteen immoo bakka rakkatanii waammatanitti kan namaaf birmattuufi rakkoo keessaa kan nama baastu ta'uu agarsiisa.

Oggaa gingilchaa murtuu mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolani
Garbuu daaktee horortee mana hin oolan yaa aayyoo
birra mana hin oolani
Warra abanni qalqalaa mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolani
Mararfanni marqaadhaa mana hin oolan yaa aayyoo

birraa mana hin oolanii
Harroon dhalee burreen jala dorroba
a mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolanii
Owwaattuu karaa boroo mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolanii
Waraabbanni qarsaadhaa mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolanii
Waraabbanni farsoodhaa mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolanii
Harroon dhalee burreen jala dorrobaa mana hin oolan yaa aayyoo
birraa mana hin oolanii jechuun weedddisu.

Gingilchaa hodhuufi garbuu marqaaf ta’u hororsuun qophii ayyaana ateetee kennachuuf Qophaa’an keessaa tokko yoo ta’u, ateetee yoo kadhatan yookiin kennatan wanti hawwaaniifi barbaadan waraabamee kan namaaf dhihaatuufi kan waraabamee hin dhumneefi nyaanni marqaa garbuu horoorfamee dhadhaan dhihaate yoo nyaatan kan jabaatan ta’uu agarsiisa. Qarsaan lafa bishaan qulqulluun keessaa burqu yoo ta’u, bishaan qulqulluu kanaan farsoo naqatanii ayyaana ateetee irratti yoo dhugan gaarii ta’uufi mana ooluun akka hin dandaa’amne agarsiisa.

Eleel eleel yaa maaram elellee
Yaa soorettii maccaa baatee noorimee
Fardatu magallaafanii yaa shittoo elellee
Dallaa maalii waamanii? Yaa maaram elellee
Yaa soorettii gibee baate noorimee
Ittachi daraaraadha yaa maaram elellee
Saawwantu dheedee fixe malee elellee
Ilmaan kee wallaalaadhaa hin beektaa elellee
Nama beekke fide yaa maaram elellee
Yaa soorettii maccaa baaate noorimee.
Yaa baala dabaqulaa yaa maaram elellee

Otoo baala nyaatanii yaa maraam elellee
Maaramtu tan yaadanii aayyoo koo elellee
Ayyaantittii barii baate noorimee.

Elellee jechuun waan hawwan tokko yoo argatan gammachuu agarsiisuuf sagalee dhagaa'amuudha. Maccaan iddoo gosti Oromoo irra jiraatu yoo ta'u, Maaram waan hedduu namaaf gootiwaan ta'eef ililchuun galata galchuuf. Maccaan iddoo ayyaanni kun irraa dhufte ta'uu agarsiisa. Ittachii sanyii muka bosonaa keessaa tokko yoo ta'u, daraaraa kan baasuufi saawwan dheedanii kan fixan ta'uu mul'isa. Akkuma kana ijoolleen maaram kan hin beeknefi namoonni beekaan maaram nagaa, hormaatafi fayyaa kan namaa kennitu ta'uu agarsiisuufi. Kana malees, akka guddina baala dabaaqulaatii nyaachuun barbaachisaadha. Haa ta'u malee, baala waan babal'atuuf nyaachuun hin danda'amu. Kan yaadamuu qabdu haadha teenya waan hunda namaa kennuu dandeessuu waan taateeayyaantittiif galata galchuun akka olseentu hawwuudha. Akka odeeffannoo argannetti, haati ayyaana ateetee kennitu fuldura deemuun keessummoota achitti argaman waliin yeroo torba faaruu faarfachaa naanna'u. Yeroo torba gaawwarra nanna'uun namni tokko ayyaana kana godhatee kan alatti (ulmaa) bahuun dandaa'amu torbee tokko xumuruunidha.

4.4.1.2. Dhangaa Sirna Ayyaana Ateetee Irratti Qophaahu

Aanaan Horroo Guduruu keessaatti nyaata aadaa yookiin dhangaan yeroo ayyaanota garagaraa qophaa'an hedduutu argama. Isaanis: daabboo, Qorsoddome, caccabsaa, marqaa, qiixxa xaafii bassoo, marqaa, mulluu, akaayii, nuugiifi kan kana fakkaatan fa'a. Kana malees, gosa dhugaatii kan akka: daadhii, farsoo, quba lamee, bulbula dammaa faa maqaa dhahuun ni dandaa'ama. Marqaan yeroo ayyaana ateetee garbuurraa kan hojjetamu ta'ee, osoo barbareen itti hin godhaman dhadhaa baksaan kan nyaatamuudha. Sababni barbareen itti hin dabalamneefis barbareen nama kan gubu waan ta'eef gubaan baaka hin qabu kan jedhu mul'isuufidha. Kana malees, marqaan xaafii diimaa, aajjaafi garbuurraa kan hojjetamuudha. Marqaan kan qophaa'u ayyaanota akka ateetee, masqala, yeroo Da'umsaafi ayyaanota adda addaa keessatti qophaa'uun kan nyaatamuudha. Farsoon gosadhugaatii kanaa mala aadaatin garbuu yookiin boqolloofi geeshoo irraa ayyaana ateeteef naqamee kan dhugamuudha. Akka aadaa uummata Oromooti farsoon naqamee kan dhugamu guyyoota ayyaanaa kanneen akka: ateetee, booranticha, guyyaa masqalaafi cidhaa kan naqamuun dhugamuudha. Dammi guyyaa kabaja ayyaana ateetee

wareegame kan ittiin warri ayyaana ateetee kennate qofti ittiin nyaatudha. Kunimmoo, jireenyi akka damma sanaa maatii isaanitti akka mi'aawee itti toluufi. Dammi uummata Oromoo biratti baay'ee kan beekamuudha. Marqaan garbuurraa tolfamu garbuun erga qophaa'ee booda qola isaa irraa gadhiisuu kan daakamee marqamudha. Dhadhaan guyyaa ayyaana ateetee kan ittiin marqaan qopha'e nyaatamu yoo ta'u, jilaafi jireenya guyyaa keessatti fayyummaa uummataa, jidhinsa kan kennuudha. Kana malees, akka aadaa uummata Oromootti maanguddoon eebba yeroo eebbisan muudni dhihaatu dhadhaadha. Dubartiin deesse, jila adda addaa irratti, yoo dhukkubsatan kan dibatamu dhadhaadha. Kunimmoo, saawwan akka horan abdi qaban kan agarsiisuudha. Bunni akkuma aadaa uummata Oromootti jila kamiyyuu keessatti kan iddoo guddaa qabu yoo ta'u, nagaa maatii, fayyummaafi badhaadhina kan agarsiisuudha. Fakkeenyaaf, uummanni Oromoo yeroo buna dhugu bunaafi nagaa hin dhabinaa jedhee eebbisuun mallattoo nageenya maatii hawwu keessaa isa tokkoodha. Keessummaan mana namaa yoo dhage, ayyaanaafi jila adda addaa irratti buna namaaf danfisu. Kunimmoo, kabaja yookiin safuu hawaasa sanaa agarsiisa. Qinceen aajjaa garbuu ykn qamadii irraa horoorfamee kan hojjetamu yoo ta'u, marqaan xaafii diimaas hojjetamee nyaataaf kan dhiyaatudha. Lamaan isaaniyyuu kan nyaataman waciitiirratti. Gosti nyaataa kun nyaataa aadaa uummata Oromoo keessatti baay'ee kan beekkamaniifi ayyaanota adda addaa irratti kan dhihaatanidha. Madda aaddi xajjituu Dasitaa 24/05/2010

4.5. Dhangaa Sirna Gadaa Keessatti Qopheeffaman

Sirni gadaa yeroo adeemifamu dhangaan kana waliin qopheeffaman ni jiru. Gosoonni dhangaa kunis hedduudha. Dhaangoonni sirna Gadaa keessaatti qophaa'an kunneen foolleensirbaa yeroo dhufu akka qoodaatti tokotokkoon kan kennamuufidha. Foolleenis gosoota dhangaa kana osoo hin nyaatiin hin deemu seera qaba. Kanaaf namni Gadaa baasu sun dursee itti qophaa'uu qaba. Waggaa tokko ykn waggaa lama jedhamee itti yaadama malee har'a jedhamee har'a qophiin sirna Gadaa hin dan da'amu. Gosoonni dhangaa sirna kan akeessatti qopheeffaman kunneen armaan olitti akkamitti akka qopheeffamaniifi maal maal irraa akka qophaa'an ibsameera. Isaanis caccabsaa, cuukkoo, laanteta, girriisee, qorii, foon dheedhii, farsoo, haraqee, buqqurii, booka, aannan faadha. Gosoonni dhangaa kun yeroo foolleen sirbaa dhufu meeshaa ukee jedhamtu kan buqqee duudaa(hadhaarraa) ogeessan tolfametti naqamee tokotokkoon ykn gosa gosaan kennamaaf. Foolleenis nyaatee dhugee quufee ammas gara qee Gadaa birootti sirbaa deema. Achis dhagee akkasumatti keessumeefama. Fooleen yoo namatti jallate badaadha

dhangaa kennameef sana dhisee deemuu dan da'a.Isa kana soda haala gaariitiin keessummeessu.Foollenis sirba garaa garaatiin sirbee dhiichisa.

4.6. Sirna Fuudhaaf Heerumaa

Sirni fuudhaaf heerumaa kan waaqayyoo wal horaa baayyadhaa jedhee dhalanamaatiifi kennedha.Godina Horroo Guduruu keessatti karaa garaa garaa gaggeeffama.Isaanis kaadhimmatanii fuudhuu, aseennaa, butii, cabsaadha. Isaan kun martuu akka fedhii abbaatti karaa ittiin bultiin ijaarramu dha.Sirni fuudhaaf heerumaa karaa ittiin uumamni fakkaattii isaa bakka buufatudh.

Kadhatanii fuudhuu: sirni kun jalqaba intalaafi gurbaan dhuunfaa saanitti dubbii fixu.Erga dubbiin jara lamaan biratti dhumeen booda gurbaan maatii isaatiin ga'ata.Maatiin gurbaas ilmi isaanii fedha fuudhaa qabaachuu isaa ni gaafatu.Fedhiisaa kanarratti hundaa'anii intala eenyuu akka inni jaallate mucaa gaafatu. Mucaanis maatii isaatti ofii isaa yoo kan sodaatu ta'e immoo karaa hiriyoota isaa maataa saatti himata. Matiin mucctiis akkuma mucaan isaanii intala ebeluun jaalladhe jedhetti jaarsolii ergu.Jaarsoliinis mana warra intalaa dhaqanii akkaataa gaaffii fuudhaaf heerumaa dubbatanii beellamaan deebi'anii galu. Maatiin intaalaas kaadhimaan intala saaniitiif dhufuu erga firoota aantee ta'an mari'achiisanii booda yooo itti gammadaniiru ta'e biqila biqilchaanii ilaaluun yoo biqilli sun seeran biqile biqilli biqileera intala kana haalannu jaedhanii walii galu.Yoo itti hin gammanne ta'es ykn immoo biqilli sun seeraan hin biqille ta'e intala saanii dhowwachuu ni danda'u.Jaarsoliinis guyyaa beellama saanii sana eeggatanii dhaqu.Jaarsoliin gama lachuun erga taa'nii booda waan dubbatmu mara dubbatu.Intala saanii kan laatan yoo ta'e egaa isinis kabajaan nugaafattanii aakka seera oromtichaatti intala keenya kana isiinii laannerra isinis seera aadaa hawwasichaa eegatii intala keenya kana fuudhadhaa jedhu.Guuyyaa kana warri intalaa gosa nyaataaf dhugaatii akkuma aadaatti qopheessanii jaarsoliif dhiyeessu.Jaarsoliinis waan dubbatamuu qabu mara dubbtanii guyyaa beellamaa qabatani deebi'anii galu.Kana bood qophiin sirna fuudhaaf heerumaa hundi ni taasifama .Gurbaan kennaa garaa garaa garaa intalaaf keenna.Kennaan kun kennaa meeshaa garaa graa fkn warqee,uffatafi kennaa maallaqaafaati.Achiin booda guyyaan cidhaa murtaa'uun mucaan hamaamota kadhatee intala fudhatee gra mana isaatti gala.Maddi obbo Bojaa Jabaa guyyaa 14/05/2010

4.6.1. Gosoota Dhangaa Sirna Fuudhaaf Heerumaarratti Qopheeffaman

Guyyaa sirni fuudhaaf heeruumaa gaggeefamu kana gosoonni dhangaa hedduminaan ni qopheefamu. Sababni dhangaan qopheefamuufis firoottan, hiriyyoonni kan intaalaa kan abbaafi haadhaa hun dinuu guyyaa kana ni waamamu waan ta'eef keesummoonni kunneen nyaatanii dhuganii quufanii gammachuu intala saanii kana qooddachuu qabu waan ta'eef nyaanniifi dhugaatiin immoo wantoota dhala namaaf gammachuu kennan keessaa tokko waan ta'aniif dhangaan guyyaa kana qopheeffamu yeroo hedduu itti yaadamee qopheeffama. Gosoonni nyaataa guyyaa kana dhiyaatan: foondheedhiifi bishaataa, buddeena xaafii adii, cumboo, akaayii qorii, cororsaa, ittoofoonii diimaafialliccaa, buqqurii, farsoogeeshoo, daadhii, bulbula dammaa, haraqee, faadha.

Haaluma kanaan abbaan barbaade akkaataa fedhiisaatti waan barbaade nyaatee dhuguun gammachuusaa ibsachaa oola. Qophiin dhangaa kun mana warra intaalaattis mana wara mucaattis haaluma walfakkaatuun qopheeffama. Farsoon yeroo dhugamu waancaadhaan dhugama. Haraqeen malakkee buudaadhaan dhugama bakka buudaan hin jirretti immoo malakee bilqaaxii jedhamtu kan qorichi keessaa dhumuun dhugu. Daadhiifi bulbulli dammaa immoo burcuqqoo dhaan dhugamu. Gosoonni dhugaatii kunneen kan qopheeffaman gaanii keessatidha. Yeroo ammaa kana gaaniin bakka hundatti waan hin argamneef meeshaa roottoo jedhamutti dhimma ba'u.

4.6.2. Eebba Sirna Fuudhaaf Heerumaarrtti Eebbifamu

Mishirroon lameenn mana warra intaalaatii bahuuf yeroo jedhan maaddiin dhihaatee firoonni maaddii tokkotti dhihaatanii eebbi gaa'ila eebbifamu. Isaanis ameen jechuun jalaa qabu. Namoonni maaddii sanatti dhihaatan marti isaaniituu maddii sanatti nanna'anii maaddii sana harkaan qabatanii ameen jechuun nama eebbisu sana jalaa qabu.

Suura(7) Eebba sirna fuudhaaf herumaarratti misirroonni maaddiirratti eebbifaman mull'isu.

Coqorsa ta'a hiddasagaliin dagaagaa

Alaltuu lagarraa ta'aa bonaa ganna lalisaa

Handoodee ta'aa bonaa ganna lalisaa

Waleensuu kormaa ta'aa bu'aaf yaabbii dhoowwadhaa.

Cirracha abbayyaa ta'aa lakkaa'amtanii hindhumiinaa

Ibidda tulluu ta'aa ifaa

Jaldeessa gaaraa ta'aa garaaf dugdatti baadhaa

Afaan keessaniif garaan keessan tokko haata'u

Walitti isin haajaallatu

Walitti urgaa'aa

Aannaniifi garaa ta'aa

Faanaaf lafa ta'aa

Walii beekaa Madda obbo Baqalaa Dassoo, obbo Yaadataa Nagarii, obbo Nagaraa Jabaa

24/8/2010

Coqorsa ta'aa hidda sagaliin dagaagaa yoo jedhu coqorsi kan banaaf ganna hin gogne hiddi isaa baayyatee lafarra kan yaa'u waan ta'eef isatti fakkeessanii eebbisu. Alaltuu ta'aa banaa ganna lalisaa yoo jedhu mukti alaltuu jedhamu kun naannoo handaara bishaaniitti malee hin argamu.

Alaltuun boonaaf ganna hin gogu keessumaa yeroo bonaa baallisaa baayyee lalisa waan ta'eef akka alaltuu ta'aa jedhanii eebbisau. Handoodde kormaa ta'aa ta'aa yoo jedhan handooddeen muka bonaaf ganna baala hin harcaafanne waan ta'eef akka handoodde lalisaa jechuudha. Waleensuu kormaa ta'aa yoo jedhu waleensuun muka qoraattiin isaa yaabbii namaaf hin laanne waan ta'eef akka argan yaabanii bu'uun hin danda'amu kanaafuu akkuma waleensuu abbaan arge sin hin danda'iin jechuudha. Cirracha ta'aa yoo jedhu cirrachi kan galaana keessatti argamu kan baayinni isaa lakkaa'amee hin dhumne waan ta'eef akkasuma baayyadhaa jechuudha. Ibidda tulluu ta'aa jechuun ibiddi tulluura kan fagootti mul'tu waan ta'eef isinis mul'adhaa beekamaa guddadhaa jechuudha. Jaldeessa garaa ta'aa jechuun jaldeessi gaaraa kan wal hour bakki jireenyaa isaa kan itti tole namni isa adamsu akka garaa ajjeesuu kan hin dandeenye waan ta'eef isaan fakkeessanii eebbisu.

4.7. Sirna Shananii /Ulumaa Bahuu Dubartootaa

Sirni shananii kan kabajamu dubartoonni da'anii gaafa guyyaa shan xumuran sirni “dhaqna dhiqaa” jedhamutuu kabajama. Dubartoonni waamamuun gammachuu mcaa dhalatte ibsuuf kan adeemsifamudha. Dubartiin deesse sunis hanga gaafa shananiitti qaama isee hin dhiqattu. Guyyaan dhaqana dhiqaa kun akkaataa iti kabajama kan mataa isaa qaba. Guyyaan kun guyyaa guutuu ta'uu qaba. Guyyaa guutuu jedhamee naannoo sanatti kan beekamu immoo facaasaa, sanbata duraa, roobii, kamisa. Yoo akka carraa ta'ee gayyaan shananii kun dafinoofaarra oolellee guyyaa sana irra dabarsuun facaasaa barbaadu malee guyyaa hir'uu jedhamu qaama hin dhiqani.

4.7.1. Dhangaa Sirna Shananii (Ulumaa Bahuu) Dubartootaaf Qophaahu

4.7.1.1. Marqaa

Guyyaa gaafa dhaqna dhiqaa marqaan jaalootti baayifamee marqama. Gosti mukaa kanneen akka ulumaayii, aannaannoo lagaa cabee ykn ciramee dhufa. Baalli ulumaayii irraa ciramuudhaan qaama dhiquuf oola. Annannoonifi ulumaayiin immoo bakka ciisicha dubartii deessetti fannifama. Marqaan marqameme dhadhaan itti cororfamee dhyaatee dubartootaan nyaatama. Dhiirri iddoo kanatti qooda hin qabu. Tarii dhiirri haanyaatu yoo jedhames erga dubartoonni nyaatanii quufanii booda kennufiin ni danda'ama. Deessuun mucaashee baattatee marqaa dhiyaatetti dhiyaatti. Dubartoonni marqaa hanga quufanitti nyaatu.

4.7.1.2. Faaruu Yeroo Sirna Shananii Dubartootaa Faarfataamu

Adaa oromoo keessatti shananiin dubartootaa iddoo guddaa qaba. Dubartoonni da'anii gaafa bultii shan guutu sirni shananii dubartootaa ni kabajama. Sirni shananii dubartootaas kan kabajamu dubartootanidha. Dhiirri keessatti hin hin hirmaatu. Dubartoonni ollaadhaa wal waamanii marqaa marqame akkuma nyaatanii quufaniin sirni faarfannaa itti fufa. Achi keessaa kan baaftu tokkitumma warri kaan jalaa qabu. Yeroo isheen baaftu akka dadhabuu taate immoo dubartiin biraa irraa fuuti. Warri kaan jalaa qabuutti fufu. Dubartoonnis marqaa nyaatanii erga quufanii booda akkas jechuun faarfatu.

Suura(8)Sirna yeroo dubartoonni shananii dubartiirratti faarfatan agarsiisu.

Kelloo bunaa, kallayyoo bunaa

Guyyaa rakkoo shan nawwaamattee

Nafa baanaan na irraanfatee jette maareenoo.

Suunqoo barruu shan hammaarratee

Guyyaa cingii shan nawaammatee

Lafaa kaanaan na irraanfatee jette maareenoo jechuudhaan dubartiin tokko keesaa yoo baaftu warri kaan immoo jalaa qabuudhaan akkuma isheen duraa jette san jedhu. Kun yeroo ciniinsuu sana hin irraanfatiin kan sigargaare waaqadha waaqaan galateeffadhu jechuudha. Marqaan marqamu kunis marqaa garbuu, marqaa qamadii, marqaa xaafii ta'uu nidanda'a. Akkuma abbaan qopheeffate irratti hun daa'a.

4.7.1.3. Shaameta/Siiljoo

Shaameenni gosa dhangaa keessumaayyuu dubartoota da'aniif hojjetamudha. Akkaataan hojiisaas baaqelaan ykn ijji goommanaa ni qophaa'a. Baaqelli ykn ijji goommanaa kun daakamee daakuun isaa akka absiitii buusanitti absiitii buusu. Absiitii bu'e kana fuudhanii qodaa qulqulluu isaatti naqanii afaan isaa moofaa qulqulluu dhaan hidhuun guyyoota (5-7) akka qilleensi hin seennetti ukkaamsu. Guyyoota kanaaf ukkaafamee erga taa'ee booda buqqifamee marqaa waliin akka cuubataatti ykn buddeena waliin akka ittootti dubartoota da'aniif kennama. As irratti ani wantin ani qoradhe dhangaa dubartoota da'aniif kennamu ta'uusaa malee gosa qirimaa akkamii akka qabu laabraatorii keessa galchee hin ilaalle. Isa kana qorattoota biroof dhiiseen akka aadaatti garuu dubartoonni yeroo da'umsaa dhiigni waan dhangala'uuf dhiigni saanii kun akka deebi'uuf jecha dhangaa dubartoota da'aniif kennamu ta'uusaa odeeffadheera.

4.8. Sirna Daboo

Daboon haala itti hawaasni hojii wal gargaaru ta'ee bifa garaa garaa qaba. Namni daboo kan kadhatu yoo rakkatee, yoo ko'oommate, yoo hojiin sun irra bahe hiriyyoota ,firoota,olloota isaaniitti himataanii hojiin sun akka hojjetamuuf haala mijeessau. Abbaan daboo yeroo namoota kadhatu hojii hojjetamuuf sana adda baasee himachuun namoonni daboo dhufan sun maal qabatani akka dhufaniif illee itti himata. Haaluma kanaan namoonni daboo kadhataman kunneenis akkaatuma kadhataman sanaan waan abbaan itti himate san fidaniifii dhufu. Yoo qonnaa ta'e meeshaa qonnaa yoo haamaa ta'e meeshaa haamaa yoo mana ijaaru ta'e meeshaa mana ijaarsaa akkuma abbaan himatetti dhufu. Guyyaan daboo sunis adda baafamee himama. Guyyaa daboo kanas dhangaan akktaadhuma human abbaatiin ni qophaa'a. Dahngaan qopheeffamu kunis namaa namatti garaa garaa Inni qabu qalee nyaachisuus ni dan'da'a inni kana gochuuf human hin qabne immoo akkuma human isaatti dhangaa hawaasicha biratti beekamu haalaan opheessee dhiyeessa. Waanuma hundaafuu hawaasichi daboo kadhatamna tokko sooressa tokko hiyyeessa jedhee adda hin baasu Kabajumaan dhaqee hojjeta. Walgargaarsi akkasii kun aadaadhuma hawaasichaati.

4.8.1. Dhangaa Guyyaa Daboo qophqq'u

Mulluu-mulluun haala salphaa ta'een gosa midhaanii garaa garaa irraa qophaa'a. Muulluu boqqoolloo, mulluu qamadii, mulluu baaqelaa jedhamee beekama. Gosoonmidhaanii kun

keessumaayyuu boqqoolloofi baaqelaan yeroo asheeta isaanii walitti dabalamuun ashaaboo keessa buusuun affeellam. Yoo gogaa ta'es hinuma ta'a garuu akka isa asheetaa filatamaa miti malee. Haaluma kanaan erga affeelamee bishaatee booda yeroo daboon hojjetee dadhabu iddoo hojii sanatti geeffamaafi. Isaanis gaaddisa mukaa jala taa'anii dhangaa dhiyaateef nyaachuun mukuu dadhabbii isaanii itti ba'u. Dhangaan kun yeroo geeffamu gosa dhugaatii qophaa'e waliin deema. Dhugaatiin kunis kan warri amantii dhuganiifi kan geeshoorraa hojjetamu dha. Isas achuma taa'anii dhuguun gara hojii isaaniitti deebi'u. Daboon hojjetaa oolee galgala gara mana warra dabootti dacha'ee waan qphaa'e nyaatee dhuga. Yeroo manatti galan kana dhangaan akkatuma abbaan qopheesseen dhiyaataaf. Gosti dhangaa yeroo kana qphaa'us daabboo qamadii irraa tolfame, buddeena, cumboo, coroorsaa, ta'uu danda'a. Abbaan dan da'e immoo qalmas qopheessuu dan da'a.

Guyyaa gaafa daboo nyaataaf dhugaatii bukkeetti gosti dhugaatiis ni dhiyaata. Gosti dhugaatii farsoo, buqqurii, haraqee jedhamus ni qophaa'a. Farsoon meeshaa gaanfarraa tolfamu waancaa jedhamuun dhugama. Buqquriin gosa dhugaatii ta'ee abshiloo, biqila, geeshoon walitti dabalamee guyyaa lama oolee gaafa guyyaa sadaffaa araffaa dhugamudha. Gosti dhugaatii kun baayee waan nama hin macheessineef namoonni farsoo isa cimaa dhuguu hin feene buqqurii dhugu. Buqquriin dhugaatii baayyee lallaafaa (soft dirink) dha. Araqeen gosa dhugaatii keessaa isa cimaa waan ta'eef namoota hundaan hin dhugamu garuu namoonni baayyee machaa'uu barbaadan kan dhuganiifii yoo nyaata cimaa nyaatanii garaan gara malee quufe akka deeffachiisuuf kan dhugamu dha. Araqeen dhugaatii ijoolleef hin heeyyamammedha. Farsoon dhugaatii cimaa yoo ta'es hanga haraqee kan cimu miti garuu ni macheessa. Sammuu hojiidhaan dadhabes ni bohaarsa. Namoonni daboo oolanii nyaatanii yoo dhugan ni geeraru. Geerarsi sammuu dadhabe bohaarsa akkasums gadda isaa fedha isaa ittiin ibsata. Geerarsi iddoo hojiittis human argachuuf ittiinwal jajjabeessanii hojii sana saffisiisuuf hawaasni itti gargaarama. Kanurraan kan ka'e hawaasa keessatti dhugaatiin dhugaa baasa jedhama. Namoonni guyyaa hojiidhaan dadhabaa oolan galgala immoo wal ga'anii fedha saanii ibsatu. Geerarsi geeraramu gosa hojii hojjetamu sanaan wal qabata. Geerarsi yeroo daboo qotiisaa geeramuufii kan yeroo haamaa geeraramu tokko ta'uu dhiisuu mala. Fkn geerarsa yeroo qonnaa geeraramu keessaa:

4.8.2. Geerarsa Sirna Daboortti Geeraramu

Sirana daboorratti geerarsi kan geeraramu yeroo nyaatanii quufanidha. Daboon guyyaa hojii hojjechaa oole galgala dhangaa qopheeffame nyaatee dhugee fedha keessa isaa jiru geerarsaan ibsata.

Gindii gamboobaa muru
Gara jallaasaatti uru
Ittiin bajjii hnkuru.
Itti beeka mucaan kee
Beeka maalan walaalaa
Otoon beekuun marmaaraa
Deegaa hallaattiituu awwaalaa.

Arfaasaa qotan malee birraa maal cagadatuu
Ijoollumaan horan malee niitii fuudhaan maalnyaatuu.
Surree jilbarraan dhumte
abbaatuu waraannataa
Deega ijoollummaan dhuftee
abbaatuu tattaafataa.

Warri taa'anii dhaggeeffatan immoo waan jedhanii yeroo geeraraan geeraru jalaa qaban qabu.
Kunis akkas jechuudhaan hamilee itti hour:

Ulee ceekaa murii naa kaa'I lafa maasii kee
Dubbii seenaa lama naa dhaami dhaqi maayiikee.
Gindii yoo dhiitan malee dideet daarii dabalaa
Dubbii yoodhiisan malee dideet aarii dabalaa.

Namoonni guyyaa hojjechaa oolan galgala mana abbaa daboo sanaa taa'anii nyaataaf dhugaatii garaa garaa nyaachaa, dhugaa, sirbaa, geeraaraa waareffatu. Yeroo kanatti yoollee haati mana sanaa akka waakkachuu taate ka'anii akks jechuun itti sirbu.

Aadde eenyuu kan jedhan sumaaree
Gadi guuri kuusaan hin dhumaaree?

Kana jechuunis waan naqamee, tolfamee mana jiru fidi ni nyaanna ni dhugnaa jechuudh. Haati manichaas boru maqaan ishee hawaasa keessa jiraattu keesstti waan gaarii hin taaneef waan jiru

fuutee keennitiif. Yoolee farsoon naqame sun akka tasaa ta'ee dhume dirqama haraqeen iddoo jiruu barbaadamee bitamee namootaaf kennama.

4.9. Sirna Jaarii

Sirni jaarii kan inni kabajamu iddoo hundaatti miti. Jaarii chichi jedhu kun jaarsummaa Waaqatti ba'uu jechuudha. Jaarsummaan kan waaqatti ba'amus callifamee miti yoo waaqni yeroo roobu bakakkaa namatti, mana ofiitti, horii ofiitti buusee waaqayoon araara kadhachuuf kan kabajamudha. Bakakkaan kan namatti bu'u yoo dabni wahii jiraatedha jedhamee waan amanamuuf daba kana qajeelfachuuf waaqa kadhatu. Kanaafuu jaariinis kan kabajamu gannuma keessa ta'a.

4.9.1. Akkaataa Sirni Jaarii Itti Kabajamu

Guyyaan sirni jaarii kabajamu namaan kan murteeffamu ykn guyyuma abbaan barbaade kan kabajamu miti. Guyyaan kabaja isaa guyyuma inni namatti bu'e san ta'ee waggaa inni namatti bu'e irraa kaafamee waggaa waggaadhaan kabajama. Namichi ykn maatiin ayyaana kana kabajuu yoodhiisan ammas dabalee itti buufama waan jedhamuuf kabajini isaa waggaa waggaadhaan irra hin darbamu. Sirni kun guyyaa kabajamu hiddi dhaloota dhiyoo maatii sanaa ta'an keessatti qooda fudhachuu qabu malee keessaa hafuu hin qabani. Yoo heerumanii fagaatanii jiraatanillee guyyaa gaafa sirnichi kabajamuu dirqama argamuu qabu. Yeroo sirnichi kabajamus abbaan warraa muka aannannoo jedhamu mataatti marata. Mukeen akka ulumaayii, abbayii, baddeessaa lagaa barbaadamanii dhufu. Mukeen kanaafis iddoon qopheeffamee mana keessatti naanneffamanii dhaabbtu. Gidduu mukeen kanaa dhibaayyuun ykn farsoon geeshoon itti hin dabalamiin kan reefu danfu meeshaa okkotee jedhamuutti guutamee dhaabbata. Farsoon kun farsoo dhibaayyuuf qofaatti naqama malee baayifamee kan naqamu miti. Kana booda abbaan warraafii haati warraa iddoo kabajaa sana dhaabbatanii waaqayyoon kadhatu. Maatiin warri kaanis mana guutanii taa'uudhaan waan abbaan warraa achii jedhu sana waliin jechuun kadhatu.

Yaa waaq nutti araarami

Mana keeny nagaa godhi

Dhala keenya nagaa godhi

Sa'a keenya nagaa godhi

Qulqulluu kee nuu roobi

Nuyi siyakkineerra ati nutty araarami
Waamicha keenya nuuf dhaga'i
Yaawwaaqa gumgumtee roobdu
Gurraacha garaa garbaa nuu dhaga'i
Inni taliila roobdu nuudhaga'i
Yaawaaq nutty araarami
Balaqii gannaa nu oolchi
Goginsa bonaa nu oolchi
Laftu nutti araarami
Waaqxi nutty araarami
Nuti jenneerra atis jedhi.

Jedhanii waaqa erga kadhataanii booda dhangaan qopheeffame sun maatii maraaf qoodama. Maatiin ykn horteen mana sun dirqama qammasuu qabu. Namoonni warri kaan ykn keessummoonni maatii sanaaf firooma hin qabane waan dhibaayyuu kana dhuguu hin qaban. Kan isaan dhugan qofaatti naqamaaf.

4.9.2. Gosoota Nyaataa Sirna Jaarriif Qopheeffaman

Qalmi akkaataa dandeettii abbaarratti hundaa'a. Inni qabu guddisee qaluu ni danda'a. Inni hin qabne immoo xiqqeessee qaluu dan da'a. Gosti nyaataa garaa garaa ni qopheeffama. Akkaayii garbuu, nuugii, buddeena xaafii diimaa, daabboo, bassoo, marqaa, aannan qopheeffaman kunneen erga iddoo kabajaa sanatti dhibaafatamanii booda namoonni martuu akka qammasaniif kennamaaf.

4.10. Ayyaana Masqalaa /Gubaa

Ibsaa birraa kan jedhamu, ibsaa Gubaa ykn Masqala jedhamee beekamudha. Aadaafi dhugeeffata Oromoo keessatti Ibsaan birraa bakka guddaa qaba. Ayyaanni kun bakka garaa garaatti maqaa garaa garaan beekkama. Maqaan kunis Masqala, ibsaa saddeetaa, ifaanoo, gubaan waamama. (Gumii Waaqeffannaa Addunyaa 2018:118)

Ayyanni masqalaa ayyaana bacaqii gannaa irraa gara booqaa birraatti ce'amu waan ta'eef uummata Oromoo biratti haala ho'aa ta'een kabajamaa dhufuun isaa beekamaadha. Ayyaanni masqalaa guyyaa hojiin lagatamu waan ta'eef guyyaa nyaataaf dhugaatiitiin beekama. Ayyaanni

masqalaa fulbaana 17 aka lakkoobsa habashaatti kabajama. Ayyaanni masqalaa kun amantaa Ortodoksii waliin walitti dhufeenya waan qabuuf hordoftoota amantaa kanaa biratti haala ho'aadhaan kabajama. Hordoftoonni amantaa biro garuu ayyaana kana hin kabajan.

4.10.1. Dhangaa Guyyaa Ayyaana Masqalaaf Qophaa'u

Ayyaanni masqalaa qophii dhangaa waliinis kallattidhan hariiroo qaba. Dhangaan guyyaa kana qopheeffamu gosa tokko qofaa osoo hin taane gosa dhangaa garaa garaati. Guyyaa ayyana masqalaa dhangaan qopheeffamu: cumboo, qincee, daabboo daaraa, daabboo ukkaamsaa, daabboo maraa, cororsaa, buqqurii, booka, farsoo, haraqee, dhugaatii garbuu guggubamee tilfamu, buna, foon faadha. Keessumaa qinceen ayyaana Masqalaa waliin kallaattiin hariiroo cimaa qaba. Guyyaa Ayyaana Masqalaa qinceen qopheeffamee ollan waamamee bunni danfee qincee namootaaf hiraama. Qinceen qorii keessatti naqamee fuudhamee namoota waamamaniif kennama. Hunduu nyaatee dhugee gammada. Qinceen guyyaa ayyaana Masqalaa kan inni qopheeffamuuf jiini Ayyaanni Masqalaa itti kabajamu ji'a birraa keessa dha. Jiini birraa immoo yeroo ganni bacaqiin darbee lafti qooree margi sirriitti biqilee horiin dheedee quufee aannan itti mirgisu dha. Dhadhaanis yeroo kana ni rakasa. Qinceen immoo dhadhaa malee hin hojjetamu waan ta'eef ayyaanni ji'oota kana keessa jiru beekamaan immoo Ayyaana Masqalaati waan ta'eef qinceen kallattii dhaan ayyaana Masqalaa waliin hariiroo qabaate.

4.11. Ayyaana Taaboree/Ukee

Calqaba Ukee baha (initioatoin ceremony) yeroo sadarkaa gadaa foollee seenu jcalqaba godoo ukee (taaboreetuu) ijaarama. Achitti haati mucaa sanaa coqorsa kichuu miilla isaa irratti hirreeffattee, bixxillee sagal caccabsiteeirreesaarraa aannan itti ibaafattee aakkas jechuun eebbifti:

Hoofkali! Arfii siyaabaraaru!

Bineensa hamaa siyaabaraaru!

Galaana si yaabaraaru!

Dhibee si yaabaraaru!

Hiriyyaakee waliin nagaa si yaakennu! Dirribii Damusee (2015 :156)

Ayyaana Taaboree jedhamu kun ayyana daa'immaniiti. Daa'imman umuriin isaanii waggaa kudhanii gadi ta'an dirreetti ba'uudhaan kabajanidha. Ijoolleen kun muka hanfaaree jedhamu irraa mana bal'isanii ijaaru. Daabboon xixiqqeeffamee tolfama annan waliin qabatamee

haadholiin ijoollee dhiiraa umuriin kudhanii gadi ta'an fudhatanii gara dirree ijeelleen mana ijaarree sanatti dhaqu.Haadholiin aannan mana mana saaniitii fidan sana miila ijoollee irratti dabaree dabareetiin qiqqicuun akkas jechuun eebbisu:

guddadhaa,
mul'adhaa,
namaguddaata'aa,
hamaan sinhin argiin,
bara hamaa ba'aa ,
waggaa waggaan ga'aa,
gaa'ila keessa argaa

Jechuun eebbisu ijoollee eebbisu.Akkuma eebbi xumurameen daabboon dhadhaan irra dibame harka harka ijoolleetti aannan waliin buufamee kennamaaf.Aannan kunis ijoollee mara walga'uu qaba.Erga nyaatanii quufanii booda ijoolleen mana ijaarratan sanatti naanna'uudhaan akkas jechuun sirbu:

Taaboree taaboree r'ee

Taaboree taaboree sa'aa
Taaboree taaboree hoolaa....
Jechuun maqaa horii hundumaa waliin ga'u
Taaboree taaboree bara kaanii
Handaanqoo dhudhuuftuu
Kan miilli dagaanii
Taaboree taaboree bara quufaa

Kan beela'u hin jiruu hunduu nyaatee quufa....jechuun sirbu.Achi keessaa mucaan umuriin isaa waggaa sagl fixee kurnaffaa keessa jiru kabaja ayyaana isaa waan fixatuuf ijoollee sirbaa jirtu sana dagachiisee keessaa ba'uu dhaan fiigee muka guddaa naannoo sana jiru qabata.Ijoolleen warri kaan yoo dan da'an mucaa sana waliin fiiganii qabu. Yooqabame waggaa dhufu waan irra deebi'uuf,deebi'uu qofaas miti qabamuun isaa sun qaanii,akka gad aantummaatti waan ilaalamuuf hanga humni isaa danda'e fiigee otoo homtuu isa hin xuqiin muka gauddaa sana qabachuu qaba.yoo kana godhe inni cimaadha hula ba'e jechuudha.Yoo qabame garuu

hiriyyoota isaa biratti qaanidha.Yoo qabamuu bate dursee muka sana qabate mucaan sun sadarkaa ijoollummaa keessaa gara dargaggummaatti seena. (Obbo Bojaa Jabaa)

4.11.1. Dhangaa Guyyaa Ayyaana Taaboree/Ukee Qophaa'u

Dhaangaan guyyaa ayyaana taaboree qophaa'an hedduudha.Isaanis daabboo qamadii irraa tolfamu, cumboo, aannaan, akaayii qorii, itittuu, cororsaadha. Daabboon qamadii kunis dhadhaan qaama isaatti dibamee dhiyaachuu qaba.Ayyaanni taaboree ayyaana daa'immaniiti haata'u malee maatiinis walumaan kabaja.Ijoolleen guyyaa ayyaana saanii kana sirriitti nyaatanii quufuu qabu.Ijoolleen wal waamuudhaan mana waliirra deemanii waan qaban walii kennanii nyaatanii dhuganii gammadu.Ayyaanni kun kan kabajamu dirreerratti waan ta'eef guyyaa ijoollen dirreerratti yaa'anii mana mukarraa ijaarratan keessaatti nyaatanii dhuganii sirbu. Horii saanii erga galfatanii booda immoo mana mana saanitti maatii saanii waliin dhangaa manatti qopheeffame sana nyaatu.Dhaangaan kunis cumboo,cororsaafaadha.Kunis kan qopheeffamu akka fedha abbaati abbaan barbaade cororsaa qopheeffata abbaan barbaade immoo cumboo qopheeffatee galgala maatii waliin mana saaniitti deebi'anii gosaadhugaatii jiru waliin nyaatanii dhugu.Ayyaani taaboree kan kabajamu ji'a gannaa keessa dha.Ji'oota kana keesa horiin laccee dheedee waan mirgisuuf aannaan warra horii qabaniif mirgisaadha.Dhadhaanis aakkasuma ni rakasa.Warri horii hin qabne yoo jiraatan daabboo qofaa tolchuudhaan gara dirree santti olba'u.Warri aannaan qaban warra aannaan hin qabne sana gidugaleessaa godhachuun aannaan baayisanii fidu.Guyyaa ayyaana taaboree aannan hin naqatamuykn ol hin kaawwatamu.Hanga jiru mara ijoolledhumaaf kennama.

4.12. Ayyaana Gindii Hiikaa

Ayyaanni gindii hiika akka Godina Horroo guduruutti beekamaadha.Ayyaanni kunis ji'a hagayya kaassa gaafa bultii 16/11/ ayyaneefatama. Ayyaanni gindii hiikaa akkuma maqaa isaarraa hubachuun danda'amutti yeroo itti qonnaan raawwatee meeshaan qonnaa hiikamee itti taa'u jechuudha.Meeshaa qonnaa kan jedhamu harqoota, gindii, maarashaa, qonyee, hordaa, babattee, loloosoo, funyyoo faadha. Meeshaaleen kun martuu walitti hidhamanii karaa aadaatiin hojii qonnaa gaggeessu. Meeshaalee kanneen keessaa tokko yoo dhabame hojiin qonnaa hojjetamuu hin danda'u.Gaafa ayyaana gindii hiikaa meeshaaleen walitti hidhamanii hojii qonnaa adeemsisaa ba'an kunneen daad hiikamanii kaawwamu.Guyyaa kanas nammoonni qonnaa qotaa ba'an marqaa marqiisiisuudhaan farsoo naqsiisanii fudhatanii gara maasii saanii

deemu.Achittis eebbisatanii /waaqayyoon galateeffatanii marqaafi farsoo saanii dhuganii gara manaatti deebi’u.Achittis aakas jechuun waaqa kadhatu.

Kan faca’e haamargu
Daddagaagee haabiqilu
Qorri hamaan hin argatiin
Cabbien baraa hin argatiin
Ijji hamaan hin ilaalliin
Aramaan gad haabiqilu
Midhaan ol haabiqilu
Arfaasaan nagaa haarobu
Birraan nagaan haadhufu.

Jedhanii eebbifatanii itti daddarbatanii waan dhugamu sanarraas itti ibaafatanii nyaatanii dhuganii deebi’anii galu.Ayyaanni kun kan inni kabajamuuf inni isaan itti dhama’aa turan kun nagaadhaan akka gootaraatti galuuf waaqayyoon kadhachuudhaaf ayyeneffatama.Waaqni nagaan qonnaa keenya nu eegalchiisee nagaadhaan nuxumursiise kun hanga midhaan keenya gootaraatti galutti nu haagargaaru jechuudhaan waaqaan kadhachuuf ayyaaneffatama.Ibaayyuufi dadarbannaan bakka kanatti taasifamu nuti garaarraa jenneerra garaarraa jechuu keenyas midhaan nyaannu dhugnu akka lubbuu keenyaatti jaallannu kana gadi naqnee mirkaneessineerra akkuma nuti jenne kana waaqayyos haa jedhu jechuuf dhibaafatu.

4.13. Sirna Kabjaa Ayyaana Irreechaa Odaa Bulluqiifi Qophii Dhangaa

Sirni kabajaa ayyana irreechaa Godina Horroo Guduruu keessatti waggaa waggaa dhaan masqala bulee kabajamuun kan beekamudha.Ayyaanni irreechaa Odaa bulluq Anaa Horroo Bulluq magaalaa Saqalaa goodaa (hurufa) bulluq keessatti kabajama.Gaaja kabaja ayyaana kanaa hawaasni daa’imman irraa kaasee hanga jaarsa deemuu danda’uutti bakka kanatti wal ga’uudhaan kabaju.Shamarraaniifi dardarri maanguddoon uffata aadaatiin miidhaguun bakka kanatti ganamaan walga’u.Nammoonni faradoo qaban immoo fardeen isaanii mimmiidhagsanii qamaa faradoo saanii miiccannii fidanii dhufuun goodaa Bulluqitti wal-dorgommii fardeenii taasisu.Guuyyaa ayyaanaa kana sirni irreeffannaa akkuma raawwateen keessummoonni kabajamoon lafa fagoorraa bakka kana dhufan sirni affeerraa laaqanaa karaa uummattoota naannoo san jiraataniin ni taasifamaaf.Ummanni naannoo sana jiraatanis gamtaan walitti

dhufuudhaan waan qaban hundumaa walitti fiduudhaan keessummoota saanii afeeru. Kunis abbaan gadaa dhangaa sana eebbisee namoota kanaaf akka dhiyaatu taasifama. Gosoonni dhangaa guyyaa gaafa kabaja ayyaanaa kana qopheeffamanis cororsaa/baksaa, cumboo, qinceen seeraan namoota ugummaa waan sanaa qabaniin qophaa'ee dhiyaata. Akkasumas gosoonni dhugaatii aadaa farsoo, buqqurii, bulbula dammaa keessummoota kanaaf ni dhiyaata. Ummanni tokko ayyaana kan kabajatuuf adaasaa, dudhaasaa, seenaasaa, amantaasaa, sirna uffaannaasaa, kabajawaliif qabu ibsuuf, aadaa nyaataasaa ibsachuuf kabajata. Adaan nyaataa uummaata tokkoos warraa armaan olitti eeraman kana waliin walitti dhufeenyaa cimoo qaba. Sababni isaas akkuma konkolaataan tokko boba'aa malee hin deemne dhalli namaas nyaata malee socho'uu hin danda'u kanaaf bakka kabajni tokko jirutti sirni dhangaa qopheessuus biraa hin hafu. Haaluma kanaan wantoonni saba tokko saba biroorraa adda baasaan hedduun yoo jiraatanis isaan keessaa haalli nyaataaf dhugaatii saba sanaa isa tokkodha. Ummanni Oromoo Godina Horroo Guduruu keessaa jiraatuus aadaa nyaataafi haala qophii nyaataa kan mataa isaa kan ta'e ni qaba.

4.14. Ayyaana Horii / Maarema Hori

Akka aadaa Oromooti loon ayyana mataa isaanii qabu. Loon jiruufi jireenya Oromoo keessatti bakka guddaa qabu. Oromoo horiin waan hunda kanaaf kabajaafi qananii qaban. (Gumii Waaqeffannaa Addunyaa 2018:142)

Horiin Uummata Oromoo biratti kabajaa guddaa qaba. Ummanni Oromoos bu'aa horiirraa argatuun jiruuf jireenya isaa gaggeeffata. Ummanni ororomoo horiisaa akka dhala isaatti ilaala waan ta'eef horii isaaf ayyaana godhee ayyaaneffataaf. Guyyaa gaafa ayyaana horii horiin marga dheedee quufuu qaba. Ayyanni kunis kan ayyaaneffatamu galma horiirrattidha. Sababni inni galgala ayyaaneffatamuufis ganama yoo ta'e horiin garaa qullaa ta'a waan ta'eef galgala akka horiin dheedee quufeetti ayyaaneffatama. Guyyaa gaafa ayyaana horii kana mukti birbissaa dheeraan isaa muramee dallaa loonii keessaa hordama. Abbayii, aannannoo, ulumaayiin muramee karra horii irratti fannifama.

4.14.1. Dhangaa Guyyaa Ayyaana Horii/ Maaremaaf Qophaa'u

Marqaan marqamee cororsaafi baaduun furdaan itti naqamee iddoo dallaa loonii sana dhaqa. Achiin booda abbaan manaa ka'ee horii sana keessaa korma ta'ee gaanee kan dhalchu dhadhaa dirra isaatti muuda. Kormi muudamu kun fiti isaa bareedaa kan ta'e, hojjaan isaa

qajeelaa kan ta'e,jibicha qonnaa hin geenya, kan hin tumamiin,gaafti isaa qajeelaa kan ta'e,yoo dhalche sanyii tolcha jedhamee kan yaadamutuu muudama.Abbaan manaa dhadhaa fuudhee dirra jibicha kanaatti dibee dhadhaa baqfame aannannoofi ulumaayii itti cuubee gooba isaatti naqee akkas jechuun muuda.

Kormi Cirri ta'i

Moo'i

Dhalchi hori

Kan ati yaabbatte haphee haata'u

Dhalchii karra guuti.

Jedhee jibicha sana muuda

Cirrii ta'i jechuun cirriin gosa simbirroo taatee horiirraa silmii funantee soorachuuf jecha horii gubbaa oolti.Askeessattis akka cirri ta'I yoo jedhu akkuma cirri yaabi dhalchi jechuudha.

Kan ati yaabbatte haphee haata'u yoo jedhu haphee jechuun kan qabatu yoo qabate kan hin gadhiifnedha.Kanaafuu kan ati yaabde akka haphee ta'ee itti haahafu hin dhangala'iin jechuudha.Moo'i jechuun too'adhu bulchi jechuudha.

Jibichi sun guyyaa gaafa muudamerraan kaasee qacceedhaan hin rukutamu,hin qotu,hin tumamu.Korimi kun dhalchuuf qofaa taa'a.Kormi mudame kun horii warra kaan moo'a dhaan dallaa sana bulcha.Yoo kormi biraan gara horii sanaa dhufee loluu barbaade inni jifatee irraa ari'a.Akkaataa kanaan kormi mudame sun waggaa tokko ykn tokkoo oliif dalallaa sana bulcha.Waaggaa isa dhufutti yoo jabbiin biraa kan isarra filatamu jiraate irraa fuudhamee dabarfama yoo hin jiraanne immoo isumatuu deebi'ee mudamuudhaan itiii fufa.Marqaan marqame sun maatii warraa horii sanaan nyaatamee kormis mudamee gara mana saaniitti deebi'anii galu.Guyya gaafa ayyana horii kana marqaatuu nyaatama malee dhangaan inni kaan hin qophaa'u.Ayyaanni kun waggaadhaan naanna'ee deebi'a.

4.14.2. Fakkoommii Mukeen Ayyaana Horiirratti Dhiyaatanii

Mukeen armaan olitiii kabaja ayyaana horii keessaatti qooda fudhatan kunneen kan itti fakkeeffaman qabaatu. Oromoon kabajafi jaalalli inni mukeeniif qabus bakka kanatti mul'ata.Birbissa-birbissi muka gddaa baayee dheerachuu danda'u dha. Kanaaf fakkoommiin birbissaa akka birbissaa dhiiradhaa, guddadhaa, birbissi muka qajeeladha hormaanni keessaan akka muka kanaa haaqjelu, hormanni keessaan haa sororu, kan jedhutti fakkeeffama.

Ulumaayii-ulumaayiin muka fooliin isaa urgaa'ina qabu dha.Namoonni ilkaan isaaniifaa ittiin rigachuuf kan fayyadaman muka jaallatamaadha. Kanaaf aaka ulumaayii kanaa urgaa'haa jaallatamaa kan jedhutti fakkeefama.

Annannoo-annannoon gosa hiddaa kan lafarra loo'u ykn muka qabatee kan loo'u dha. Kunis akka aannannoo kanaa loo'aa, akka aannannoo kanaa dagaagaa kan jedhutti fakkeeffama.

Abbayii-abbayiin muka baalli isaa babal'aa ta'edha.Kanaaf abbayiin kabaja ayyaana kanaa keessaatti kan itti fakkeeffaumu akka abbayii kanaa bal'adhaa, jechuu bakka bu'a.

4.15. Dhangaalee Daa'immaniif Qopheeffamu

Daa'mman Uummata Oroomoo biratti ulfoodha.Kabajiniifii ulffinni da'mmaniif ni kennama. Sababani isaas daa'imman ol adeemoodha kan ol adeemu ykn guddinarra jiru immoo kunuunsa barbaadu jedha Oromoon. Kana waan ta'ee kunuunis ni taasifamaaf. Daa'imman aakuma dhalataniin harma haadhaa hodhu.Harmmi haadhaas soorata daa'immaniiti.Harma haadhaatti aansee daa'mman aannan sa'aatuu kennamaaf kunis yeroo isaan ji'a afuriifi isaa ol ta'ani dha. Hanga ji'a afuriitti garuu nyaata kamuu nyaachuu hin qaban.Annan daa'immaniif kennamus aannan calacoo sa'aa reefu dhaltuu kan hin aroogomiiniituu qofaatti elmamee daa'immaniif taa'a.Saani daa'imman aannan ishee dhugdu kunis fayyummaan ishee ishee yoo sirrii ta'edha.Tarii saani sun dhibee gandii kan gogaa saawwanii irraa luqqisu yoo kan qabdu taate aannan sa'aattii daa'immaniif hin kennamu. Asgubbaatti gosti baaduu kamuu daa'immaniif hin kennamu sababiin isaas ijoollee garaa ruurressa jedhamee waan sodaatamuuf baaduun ykn kan dhadhaan keessaa ba'e daa'imaaf hin kennamu. (Aadde Yashii Botee)

Shoorbaa- shoorbaan nyata daa'immaniif qophaa'u keessaa isa tokkodha.Shoorbaan miidhaan garaa garaa kanneen akka mata jaboo, garbuu irraa tolfama.Innis daakuun midhaanii kun qal'atee danfisama ashaboo ykn sukkaarri itii dabalamee qophaa'uun daa'immaniif kennama.Gosti nyaataa kunis nyaata salphaa garaa daa'immaniitti hin ulfaannefi dafee daakamuufii dan daudha jedhamee waan yaadamuufidha. Akkasumalee namoonni soomarra turanii nyaata osoo hin nyaatiin dura shoorbaa dhugu sababni isaas qoonqoon isaanii midhaanirraa waan fagaateef akka miidhaan irra hingenyeef shoorbaa dursanii dhugu. (Aadde Yashii Botee)

Marqaa- marqaan gosoota midhaanii kanneen akka boqqoolloo, garbuu, xaafii, qamadii, baaqelaa walitti daddabaluun erga daaksifameen booda marqamee daa'immaniif kennama. Kunis daa'imman qirimoota dhangaa garaa garaa akka argatan taasisa. (Aadde Yashii Botee).

Mokotii/baqaanaa/dabaaqula – buqqeen/daabaaqulli midhaan ijji isaa nyaatamudha. Buqqeen kan inni facaafamu kosii gubbaatti malee mana irraa fageeffamee maasii irra hin faccaafamu. Sababiin isaas lafarra yaa'ee bakka hedduu fudhachuu waan danda'uuf maasii midhaan biraaf oolu balleessaa waan dan da'uuf naannoo manaa qofaatti xiqqeenyaan facaafama. Yeroo inni asheetee ijji isaa diimatu kutuudhaan babbaqaqsanii mar'imaan isaa keessaa gatuun soogidda itti gochuun affeelu akkuma inni bilchaateen ijoollee nyaata nyaatteef kennama. Nyaani kun nyaata lallaafaa/soft food keessatti ramadama. (Aadde Yashii Botee)

Cubbuxoo- cubbuxoon nyaata daa'immaniiti yoo ta'u kan inni qopheeffamus xaafii diimaarrayi. Haadholiin qiixaa xaafii diimaa tolchuudhaan dha dhaa baqfameen walitti sukkumaanii harka ijoollee keessa kaa'uudhaan aannan irraatti unachiisu. Bakka hojii hojjetanittis qabatani deemuudhaan daa'mman akka hin beelofneef kennuuf. Xaafii diimaan nyaata daa'mminiif barbaachisoodha. (Aadde Yashii Botee)

4.16. Dhangaa Qorichummaaf/Dawaaf Oolan

Dhalli namaa nyaata kan nyaatuuf qirimoota jireenya namaatiif barbaachisoo ta'an argachuudhaan lubbuutiin jiraachuuf nyaata soorata. Kana yeroo jedhamus qirimoonni addaa addaa gasa nyaataa addaa addaa irra argamu Fkn qirimoota qaama ijaaran ,qirimoota humnaaf o'a kennan, qirimoota human kennan, qirimoota dhibee ittisaniifii kkf ta'uu dan da'u. Gama birootiin qaamni keenya dhibeef yeroo saaxilaman karaa aadaa ta'een dhangaan qorichummaaf dhiyaatan nijiru. Kunis otoo akka har'aa kana ilmi namaa saayinsiifi teknoolojidhaan qaroomee qorsa garaa garaa hin argatiin dura namoonni karaa aadaa ta'een nyaata qorichummaaf qopheeffataa ture. Isaan keessaas akka armaan gadiitti haa'ilaallu.

Nuugiifii aanquu- dhalli namaa otoo ibidda ittiin nya bilcheeffatu hin uumamiin dura haalli itti nyaata isaa soorrachaa ture nijira kunis bineensota adamsuun ajjeesani foon dheedhii soorrachuufi ija mukeenii funaannachuun soorachuu ture. Eddasaanaa kaasee foon dheedhii soorrachuun amaleeffatamaa dhufe. Namni foon dheedhii otoo hin bilcheessiin soorratan immoo dhibee koosoo jedhamtuun qabamuun isaanii waan hin hafne dha. Dhibeen kun yeroo isaan qabus

ija mukaa aanquu jedhamuufii nuugii Walitti daakuudhaan ykn walitti tumuudhaan afaan buleen yoo soorratan dhibee kanarraa aakka fayyan hubatameera. Qorsi dhangaarraa tolfamu kun aakuma walii galaatti raammoowwan mar'imaan keessa jiran qulqulleessuudhaan karaa bobbaa gara alaatti baasa. (Aadde Leensee Gammaadaa)

Talbaa-talbaan midhaan zayitaati. Duraan dursee talbaan akaawwamee tumama.Akkuma tumameen bishaan qulqulluu, ashaboo waliin bulbuluudhaan buddeenaan cuuphatanii ykn itti caccabsanii sooratu.Kuni nama goginsi garaa qabateef ykn immoo namoota dhibeen garaachaa qabateef irra deddeebi'amee kennama.Namoonni kana irra deddeebbiin fayya damanis dhibee saniirraa nifayyu. (Aadde Leensee Gammaadaa)

Ancootee – ancooteen gosa midhaanii hundeen isaa nyaatamu ta'ee akkaataan qophiiisaa haala addaa addaan qopheeffama.Ancootaan duraan dursee lafa keessaa qotamee akkauma baafameen qolli isaa irraa quncaafamee ciccituun aduu keessatti goggogfama.Akkuma inni goggogeen ofcii mana keessatti daakamee bulleeffama.Daakuu ancootee daakuu midhaan biro waliin walitti makuudhaan marqaan isaa marqama.Marqan daakuu ancootee kun nama lafeen isaa cabeeff irra deddeebi'ee akka nyaatamu taasifama.Namni lafeen isaa cabe kunis battalumatti lafeen isaa wal-qabta. Akkaataan hojiin isaa inn biroon immoo hancooteen qotamee qolli isaa irraa quncaafamee miiccamuun ciccitee affeellama.Affeellamee akkuma bilchaateen ofciirratti daakama/lanqaxama.Kanaan booda dhadhaa baqfame waliin walitti makuun nyaataaf oola. (Aadde Leensee Gammaadaa)

Dammaafi nuugii- dammi calalamee walalaan isaa ni qopheeffama .Nuugiin ijji isaa akkaawwamee mooyyee keessatti tumamee akkuma bullaa'een qullubbii adii, ashaboo, ija siqaaqibee, ija dibilaalaa itti makuun walitti tumuun bulleessu.Yeroo tumamee zayitiin isaa calaqisu ilaaluun walalaa dammaa fi qiixaa xaafii diimaa maxinoo isaa keessatti caccabsuudhaan mooyyee keessattiwalitti tumu.Akkuma inni wal-ynaatee wal makeen harka dhiqatanii mooyyee keessaa baasuun harkaan xafa xafama. Kunis akka taa'umsaaf toluufidha.Gosti dhangaa kun namoota miidhaan qaamaa irra ga'eef akka dafee qaamni isaanii iddootti deebi'uuf akka nyaata addaatti kennamaaf.Namni dhangaa kana soorrate humana cimaa akka ta'uufis beekkamaadha.Gosti dhangaa kun dargaggoonni aaka humna godhatanii hojii humnaa hojjetaniifis ni kennamaaf. (Aadde Leensee Gammaadaa)

4.3. Gosoota Midhaaniifi Dhangaa Irraa Qopheeffaman Gabatee Keessatti

1	Garbuu	Buddeen, akaayiiqorii, akaayii, marqaa, bassoo, shoorbaa, cuukkoo, qincee, shugii, Farsoo, daabboo, araqee(qub-lamee)
2	Xaafii	Buddeena, marqaa, daabboo, caccabsaa, tussoo, maraa
3	Qamadii	Daabboo, qincee, buddeena, marqaa, maraa, akaayii, mulluu, qincee, bassoo, farsoo, Araqee(qublamee), laanteta, asheeta qamadii(waxalaa)
4	Boqoolloo	Buddeena, akaayii, marqaa, daabboo, mulluu, waaddii boqoolloo, farsoo, araqee(qub-lamee)
5	Aajjaa	Shoorbaa, marqaa, daabboo
6	Nuugii	Tumaa nuugii, zayita(qibaa), shugii, bulbuulaa(ittoo)
7	Atara	Shiroo, mulluu, dhuubbaa (ashuukii)
8	Baaqelaa	Shiroo, dhuubbaa, mulluu, dhuubbaa (ashuukii),
9	Talbaa	Bulbulaa(ittoo),
10	Ija raafuu	Siiljoo(shaameta) cuuphataaf
11	Dabaaqula	Baqaanaa(mokotii) , ittoo dabaaqulaa

Bu'aa horii nyaataaf oolan

1	Adii horii	Aannan, itittuu, baaduufurdaa, baaduu qallaa, dhadhaa,
2	Foon	Murata, waaddii, affeellii, ittoo foonii, Qooree foonii

Ija mukaa mukaa nyaataaf oolan yeroo itti nyaataman

Gosa mukaa		Yeroo itti ga'u
1	Hrbuu	Bona+arfaasaa
2	Goraa	Bona+arfaasaa
3	Qaqawwii	Ganna
4	Baddeessaa(goosuu)	Bona+arfaasaa
5	Hagamsa	Bona+arfaasaa
6	Liqimnee	Bona+arfaasaa

Asheetiin isaanii kan nyaatamu

Yeroo itti nyaataman

1	Boqqoolloo	Bona +birraa+ganna
2	Baaqelaa	Birraa
3	Atara	Birraa
4	Qamadii	Birraa

Hundeen isaanii kanneen nyaataman.

Maqaa	Yeroo itti ga'an
Moosee	Birraa, bona, ganna
Hancootee	Birraa
Kaarottii	Birraa
Hundee diimaa	Birraa
Qurquffoo	Yeroo mara

Kanneen mukti saanii nyaataman

Maqaa	Yeroo itti ga'an
Hagadaa/xiqishaa/jaliilee	Birraa
Mi'oo-(gsa hiddaa)	Yeroo mara

BOQONNAA SHAN

5.1. Cuunfaa

Qorannoo kana keessatti wantoonni gadi fageenyaan ibsaman jiru. Isaanis qorataan adeemsa qorannoo isaa keessatti maloota qorannoo garaa garaa fayyadamuun kan adeemsisedha. Qorannoon kun kan adeemsifame Godina Horroo Guduruu Aanaa Horroo keessatti yemmuu ta'u mataduree sirna raawwii Dhangaa qopheessuu fi meeshaalee dhangaan ittiin dhiyaatan kan jedhu irratti dha. Qorannoon kun boqonnaawwan shankan of keessatti haammettu yoo ta'u boqonnaa tokko keessatti seen- duubee qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, daangaa qorannichaafi barbaachisummaa qorannichaa kan ofkeessatti haamatedha. Boqonnaa lama keessatti immoo sakatta'a barruu qorannoo kana waliin wal-fakkooma qaban bakka itti ilaalamedha. Boqonnaa sadi keessatti mala qorannoo, mala iddatteessuufi mala adeemsa xiinxala ragaalee kan ibsudha. Boqonnaa afur keessaatti xiinxala ragaawwan daawwannaa fi af-gaaffii kan itti xiinxalamanidha. Boqonnaa shan keessatti yaada guduunfaa, argannoofi yaanni furmaataa(yaboo) kan keessatti ilaalamedha.

Qorannoo kana keessatti akkaataa itti dhangaan tokko qopheeffamee nyaataaf ykn kabaja sirna tokkoof itti oolu waljalaa duubaan ibsamaniiru. Dhangaan kan qopheeffamu callifamee miti. Dhangaan soorata guyyaa guyyaaf kan qopheeffamumiti. Sirni tokko yogguu jiraatu kabaja sirna sanaa waliin wal qabatee dhangaan ni qopheeffa. Sirni tokko ykn ayyaanni tokko immoo har'aa buru kan kabajamu otoo hin taane waggaadhaan ykn isaaoliin kannaanna'ee dhufu waan ta'eef dhaangaanis isuma waliin wal qabatee qopheeffama. Akkasumas hariiroo dhangaan tokko sirna sana waliin qabus akkamiin akka ta'e qorannicha keessatti ibsameera. Kana yeroo jedhamu dhangaan gosa qaba. Sirni tokkos yeroo kabajamu dhangaan sirnichaaf qopheeffamu sun beekamaadha. Sirni sun maaliif gosa dhangaa sana waliin walitti dhufeenya akka qabaates qorannicha keessatti ibsamuuf yaalameera.

Karaa biraa ammo dhangaan erga qophaa'ee booda meeshaa aadaa ittiin dhyaatu waan qabaatuuf meeshaaleen kunneenis maal maal irraa akka tolfamaniifi gosoonni meeshaalee kunneenis maal maal akka ta'an qorannicha keessatti ibsamaniiru.

Akkasums ayyaanni tokko ykn sirni beekamaan tokko yeroo kabajamu ykn dhangaan sun mataan isaa yeroo qopheeffamu hawaasa keessaatti waan jedhamee faarsamu ni qabaata. Faaruun kunis

kan yeroo dubartoonni da'anii, yeroo daboo, sirna Gadaa waliin kan wal qabatan, yeroo midhaan mooyyeetti tuman maal akka jedhamu qorannicha keessatti tuqameera.

5.2. Argannoo

- Gosoonni dhangaa kanneen beelaaf dhihaatan jiru. Kaan immoo erga garaan quufeen booda akka yaroo dabarffannaaf is kannen dhihaatan nijiru. FKN cororsaan nyaata yeroo namani beela'u quubsuuf dhihaatudha. Akaayiin qorii immoo kan dhihaatu erga garaan quufee booda ittiin taa'anii taphachuuf kan dhihaatudha malee quubsuuf miti. Kna jechuun akka nyaata dabalataatti nyaatama.
- Dhangaan sirna tokko keessatti barbaadamu sirna biro keessatti hin barbaadamu. Fkn marqaan sirna shanaanii dubartootaa irratti dhangaa beekamaadha haata'uutii marqaan sirna daboo immoo hin qophaa'u. Mulluun sirna daboo keessatti beekamaadha garuu mulluun ayyaana mas qalaarratti hin qophaa'u.
- Dhangaan yeroo qopheeffamu sadarkaa garaa garaa keessa darbee nyaataaf ga'a.
Sadarkaa duraa-midhaan waan sanaaf barbaachisu qopheessuu, qulqulleessuu, daaksissuu,

Sadarkaa bilchinaa- bukeessuu, bilcheessuu, mi'eessuu

Sadarkaa soorataa- hanga waan dhihaatuu sana murteessuu, gareen ykn walitti ta'uu murteessuu.

Sadarkaa eebbaa- yeroo tii nyaatanii quufanii nama waan sana qopheessee itti eebbisan, itti galateeffatan, quufaasooromaa, barakadhaa, kallaattaniif kan nyaattan hin dhaabiina jedhanii eebbisanidha.

- Dhangaanifi sirni hariiroo walirraa adda ba'uu hindandeenye hariiroo cimaa qaba. Dhangaan kan qopheeffamu yoo sirni wahii jiraate qopheeffama malee callisee hin qopheeffamu. Yoo dhangaan hin jiraanne sirnichi miidhagina qabaachuu hin danda'u. Qophaahaa'uun dhangaa sirnichaaf miidhagina, ofitti gammaduu, si'aayina, dubbannaa, ulfina, jaallatamummaa, qabatamummaa akka qabaatu taasisa. Dhangaan sirna tokko keessatti barbaadamu sirna biro keessatti hin barbaadamu ta'uu danda'a.

- Dhangaan martuu akkaataa itti qopheeffaman kan mataa isaanii qabu. Akkaataan qophii dhangaa tokkoo fi kan isa biro wal hin fakkaatu. Dhangaan sirna tokkoof qopheeffamu hedduudha. Haalli qophii dhangoota kanaa garaagara. Inni tokko ni affeellama, inni tokko ni akaawwama, inni tokko ni tolfama, inni tokko ni marqama kanaafuu haalli akkaataan qophii dhangoota garaagara. Akkasums gosoonni midhaanii dhangaan irraa qopheeffamus tokko miti.
- Gosoonni dhangaa yeroo dheeraf turuun nijiru. Akkuma dhangoonni kaan dafanii badan dhangoonni kaan immoo kan yeroo hedduuf turan ni jiru. Fkn Cuukkoo, nuugii, Akaayii garbuu
- Qaroomin biyyoota alaa irraa dhufe waliin wal-qabataa yeroo ammaa kana aadaan dhangaa ofiitti fayyadamuu hir'achaa dhufeera. FKN yeroo ciidhaa aadaan nyaataa biiffee jedhamu amaleeffataamaa waan dhufeef inni kun immoo aadaa duraan jiru akka dagatamu gochaa jira.
- Qophii dhangaa keessatti dhadhaan qooda guddaa qaba. Dhangoonni uummata oromoo biratti beekamoonta'an harkicaalmaan isaanii dhadhaatiin hojjetamu. Dhangaan dhadhaatiin ala hojjetaman baayyee muraasadha. Dhadhaan qophii dhangaa keessatti iddoo guddaa qaba. Dhadhaan matumasaatinuu dhangaa isa beekamaadha. Dhadhaan dhangaa tokkoof foolii gaarii akka qabaatu, hawwataa akka ta'u, mi'aayina akka qabaatu, laafina aakka qabaatu taasisuu keessatti qooda olaanaa qaba.
- Faaayidaa dhangaan dhala namaatiif qabu beela baasuun gamatti gammachuu isaa dabalaafi, eenyummaa isaa ittiin ibsata, aadaa isaa ittiin calaqisiifata.
- Hawaasni tokko ogummaa isaatti gargaaramee dhangaa haala addaatiin qopheessee yeroo itti gargaaramu ogummaan hawaasni sun qabu hangam akka ta'e mul'isa. Hawaasni tokko ogummaa garaa garaa qaba isaan keessaa ogummaan nyaata isaa qopheeffachuu isa tokkodha.

5.3. Yaboo

- Hariiroon dhangaafi sirni qaban hariiroo wal irraa adda ba'uu hin dandeenye fi inni tokko isa tokko malee miidhaguu kan hin dandeenye waan ta'eef isaan lachuufuu xiyyaffannoon kennamuufii Oromiyaa keessatti irratti hojetamuu qaba.
- Dangaaleen uummata Oromoo biratti beekamoo ta'n hedduutuu jiru. Kanaafuu dhangoonni kun osoo gabaarratti (hooteloota) keessatti qopheeffamanii gabaaf oolani gaariidha.
- Haalli nyaataa (aadaan) hawaasaa dhiibbaa aadaa biyyoota alaatiin miidhamaa waan jiruuf waajjirri aadaaf turiizimii biyyoota keenyaa irratti hojjechuu qabu.
- Meeshaaleen aadaa hawaasini ittiin gargaaramu yeroo ammaa kana meeshaa alarraa galuun keessumaayyuu plaastikootaan waan bakka buufamaa dhufeef inni kun immoo aadaa keenya duraan ture miidhaa waan deemuuf xiyyeeffannoon gama hundaanuu itti kennemuu qaba.
- Manguddoonni dandeetii dhangaa qopheessuu haalaan beekan dulloomanii dhabamaa waan deemaniif inni kun xiyyeeffannoon kennameefii otoo qaamni haala qophii dhangaa barsiisu jiraatee gaarii ta'a.

WABILEE

- Abebe Kefiyalew.(2003). “The construction of Ethiopian National food cuisine” to Fulfill Degree of Bachelor Art , Jimma Yuniversity unpublished
- Alan Dundes.(2007). *The meaning of Folklor*. Edeted by Simon J.Bronner Utah state University press Logan, Utah.
- Barilla .(2009). *Center for Food and Nutrition*.Cambiamento Climatico, agricoltura alimentazine. Pama Italy
- Ben Dan Amos .(1979). *Toward a definition of Folklore in Context (Reading American Folklore)*. South Asian Publishers Ltd. New Dechi.
- Berg, B. L. (2001) *Qualitative Research Methods for the Social Sience*.(4th ed.) London :Aperson Education Company.
- Counihan, Carole M, and Steven L. Kaplan(ed). .(1998). *Food and Gender : Identity and Power* . Hard wood Academic publisher.
- Dirribii Damusee .(2016). *Ilaalcha Oromoo Baroo Amantaa, Sirna Bulchiinsafi Seenaa Oromoo* Ilsaba Publishing Finfinne
- Encyclopedia American*. (1983). Vol. 2 USA: University Chicago.
- Ethnic/Cultural Food Pyramids www.fnrc.gov/dietary .nal.U sda. Gov/dietary guidance and images used with permission from oldways: Health Throuth Heritage, retrieved from [www.old ways spt.org](http://www.oldwayspt.org) 2013
- Filee Jaallataa .(2016). *Beekumtaa Oromoo* : Mana maxxansaa Raajii, Finffinne.
- Food and Agriculture organization of the United Nations center for Indigenous peoples’ Nutrition and Division.Rome Italy .
- Food Care Program. Fourth Edition. Reproduced by the National Food Service Management Institute. (The original source forcultural foods in this manual was Foods Around the World, Dairy Council of Wisconsin.)
- Gumii Waaqeffannaa Addunyaa. (2018). “*Waaqeffannaa Dhugeeffata Ummata Kuush Ganamaa*” Norway
- HarrietV.Kuhnlein. (2013). *Center for Indigenous People Nutration and Environment* (cIne) McGill University AnnedeBellvue .Quebec Canada
- Henry Gassie. (1999). *Material Culture*.IndianUnversity: Indian Unversity press.
- [https://en.Wikipedia.Org/w/index.php? Title: Ethiopian cuisine and oldid 809712922](https://en.Wikipedia.Org/w/index.php?Title:Ethiopian+cuisine+and+oldid+809712922).

“[https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ethiopian cuisine and oldid 798724966](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ethiopian_cuisine&oldid=798724966)”

International Federation Global Agenda .(2007). *Global Food Security Assessment Guidelines*.CH-1211 Geneva 19 Switzerland.

Jemal Mohamed et.al .(2016) . *Journal of Ethnic Food* College of Agriculture and environmental science Arsi University, Asella Ethiopia

Lijaalem Fiqaaduu. .(2009). “Nyaata Adaafi Meeshaalee Nyaataa Aadaa Oromoo Godina Wallagga Bahaa Aanaa Guttoo Giddaa” Qorqnnoo Digirii Baachilar Artii Guuttachuuf qophaa’e , Yunveersiitii Addis Abeba : Kan hin maxx- anfamiin.

Marga Tamasgen.(2007). “ Nyaata Aadaa Wallaggaa Boqqoolloorraa hojjetamu” : Waraqaa qorannoo Digirii baachilaar Aartii guuttaachuuf qophaa’e yuunveersiitii Wallaggaa kan hin maxxanfamiin.

Meaza Asefa .(2014). “The glycemic index of some traditional Ethiopian food in mice”. Thesis to submitted in partial fulfillment of requirements for the degree of Masters of science in medical Biochemistry in faculty of medicine , college of healthy science Addis Abeba university , unpublished.

Ministeera Eegumsa Fayyaa Itoophyaa. .(2010). *Qajeelfama fayyaa Maatii* printed by:<http://www.masterprintingpressplc.com> Nutritious Meals in the Child and Adult

Oring, Elliot. (1986). *FolkGroups and FolkGeners: An Inroductoin*.Uth: Uth. University press

PositiveDevinance/Hearthy.(2002). *AResource Guide for sustainably Rehabilitating Malnourishied children* Wishington DC (USA).

Richard M. Dorson .(1972). *Folklore and Folklife*, An introduction. Chicago University Press.

RK Onian’ O,JM Mutuku and SJ Malaba.(2003). *Contemporary African food habits and their nutritional and healthy implications Marrakech*, Morocco Jornal of Ethnic food. (2016).

Woodward,I.(2007). *Understanding material culture*. Great Britain: SAGE publicatios Asia pacific Pt Ltd.

Xahaa Mahaammed. (2014). “Qaaccessa adeemsa raawwii sirna mudaa faraaqasaafi firiwwan fookloorii” waraqaa qorannoo ulaagaa digirii 2ffaa (MA) guuttachuuf. Kan hin maxxanfamiin.

**DABALEEWWAN
YUUNVERSIITI ADDIS ABABAA,
KOOLLEJJIINAMOOMA QORANNOO AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI
SABQUNNAMTI, MUUMMEE AFAAN OROMOO HOGBARRUUF FOOKLOORII.**

Dabalee A

Gaaffileen armaan gaditti dhiyaatan kunneen gaaffilee af-gaaffiitiin odeeffannoo funaanuuf dhiyaatanidha.

1. Gosoonni dangaa naannoo kanatti qopheeffaman maal maali?
2. Dhangaan yeroo akkam akkamii qopheeffamaa?
3. Sirni tokko yeroo kabajamu dhangaan maaliif waliin qopha'aa?
4. Gosoonno dhangaan yeroo gabaabaa keessatti nyaataaf oolaniif kanneen otoo hin badiin yeroo dheeraa turuu danda'n warra kami?
5. Dangaan beela baasuun alatti faayidaan inni namaaf kennu maali?
6. Sirnoonni tokotokko yemmuu raawwataman faaruwwan waliin dhiyaatan jiru. Faaruwwan kunneen sirnoota kam kam irratti dhiyaatu? Faaruun kunis maalmaal jedhamuun faarsamaa?
7. Dhangaan tokko yeroo qopheeffamu meeshaaleen aadaa ittiin dhiyaatan ni jiru. Meeshaaleen kunneen maal maali? Maal maalirras tolfamu?

Dabalee B

Gaaffilee yeroo daawwannaa dhiyaatan

Gaaffileen armaan gadiitti dhihaatan kunneen yeroo daawwannaa gaaffiilee dhihaatanidha.

1. Dhngaaleen sirna shananii dubartootaaf qopheeffaman bakka hundumaatti gosuma tokko moo garaa garummaa qabu.
2. Yeroo har'aa kana dhangoonni sirna fuudhaaf heerumaa gubbaatti dhihaatan kan aadaarra (biiffee) isa jedhamutuu heddummata kun kan ta'uu dan da'eef maaliif jettu? Isa kan aadaamoo isa ammayyaatuu baasii namaa salphisa jettanii yaaddu?
3. Dhaloonni har'aa kun akka namoota durii dhangaa aadaa qopheessuu ni danda'uu? Yoo hind an da'an ta'e maaltuu akka hin dandeenye taasise jettu?
4. Isin ogummaa dhangaa hojechuu kana enyurraa barattani?
5. Faayidaan dhangaa aadaa nyaachuu kun beela baasuun alatti maali jettu?
6. Dhangaaleen sirnootafi ayyaanotaaf qopheeffaman namni yeroo mara mana isaatti ni nyuta moo hin nyaatu? Yoo hin nyaatu jettan maaltuu akka yeroo mara hin nyaanne taasise jettu?

Dabalee C

Namoota odeeffannoo kennan gabatee armaan gadii kee Qonnaan bultuu ssatti tarreeffamaniiru

T/L	Maqaa guutuu	Koorniyaa	umurii	G/hojii	Ganda	Anaa
1	Obbo Bojaa jabaa	Dhi	60	Qonnaan bulaa	H/Guduruu	Horroo
2	Obbo kurree Waamilee	Dhi	50	Qonnaan bulaa	H/Guduruu	Horroo
3	Obboo Garramaa Botee	Dhi	55	Qonnaan bulaa	H/Guduruu	Horroo
4	Aadde zoodituu Guddataa	Dha	60	Qonnaan bultuu	H/Guduruu	Horroo
5	Aadde Kuulii Asaffaa	Dha	60	Qonnaan bultuu	H/Guduruu	Horroo
6	Aadde Maarituu Kabbadaa	Dha	55	Qonnaan bultuu	H/Guduruu	Horroo
7	Aadde Xajjituu Dastaa	Dha	70	Qonnaan bultuu	H/Guduruu	Horroo
8	Adde Yashii Botee	Dha	50	Qonnaan bultuu	H/Guduruu	Horroo
9	Aadde Raggaatuu Tolasaa	Dha	50	Qonnaan bultuu	H/Guduruu	Horroo
10	Aadde Leensee Gammadaa	Dha	60	Qonnaan bultuu	H/Guduruu	Horroo

suuraalee garaa garaa

Kaartaa Aanaa horroo guduruu Waallaggaa agarsiisu.Suura yeroo namoonni buqqurii dhuganii

Suura cumboo nyaataaf dhihaateeMaaddiirratti misirroonni yeroo eebbifaman.

Waraqaa mirkaneeffannaa

Qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaa qorannoo kun hojii dhuunfaa kootii ta'uu isaa yaadawwan qorannoo kanaaf dubbiilee hunda wabii keessa kaa'uu koo mallattookootiin mirkaneessera.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Ani Dr_____barataan kun hojiin isaa ofittisuuf dhiyaachuu danda'uu isaa mallattookootiin mirkaneessera.

Mallattoo_____

Guyyaa_____